

Klasik Dönem Osmanlı Hukuk Sisteminde Yargının Denetimi ve Mehayif Teftişi*

*Judicial Review and Mehayif Inspection
in the Classic Period Ottoman Legal System*

HASAN DOĞAN**

ÖZ

Osmanlı Devleti, yönetimi ve hukuk anlayışında adaleti tesis etmeyi amaçlamıştır. Bu çerçevede inşa ettiği güçlü hukuk sisteminin sağlıklı biçimde çalışmasını sağlamak amacıyla etkili bir kontrol mekanizması kurgulamıştır. Halkın her türlü zulme karşı kendisini güvende hissedebilmesi için gerektiğinde yöneticilerin ve yargı görevinde bulunanların denetlenebilmesini sağlayan kurumlar tasarlanmış, düzenlemeler yapılmıştır. Kadıların ve mahkeme kararlarının incelenip değerlendirilmesi suretiyle adaleti sağlamayı hedefleyen bu mekanizmaların başında mehayif teftişi gelmektedir. Mehayif, Osmanlı Devleti idari ve yargı teşkilatına mahsus bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilhassa taşrada sadece kadılar değil, müderrisler ve görevini kötüye kullanan diğer yöneticilerin denetlenmesine mehayif teftişi; bu maksatla gönderilen devlet görevlilerine mehayif müfettişi adı verilmiştir. Mehayif müfettişi Divan-ı Hümayun tarafından şikâyetlerin dinlenmesinin ardından sorunun tespiti ve denetlenmesi için gönderilen ilmiye sınıfı mensupları ile genellikle de bu göreve atanan kadılar olarak tanımlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk-İslam Hukuk Tarihi, Yargının Denetimi, Mehayif Teftişi, Mezalim, Temyiz.

ABSTRACT

The Ottoman Empire aimed to establish justice in state administration and law. In this framework, it established an effective control mechanism in order to ensure the healthy functioning of the strong legal system it built. In order for the people to feel secure against all kinds of persecution, institutions were founded

* Makale geliş tarihi: 15 Haziran 2024, kabul tarihi: 2 Temmuz 2024, araştırma makalesi.

** Prof. Dr., Cumhurbaşkanlığı, Özel Kalem Müdürü, Ankara/Türkiye, hasandogan1@gmail.com, ORCID

and regulations were made to ensure that rulers and judicial officials could be inspected when necessary. The *mehayif* inspection is one of the most important of these mechanisms, which aims to ensure justice by inspecting and evaluating the judges and court decisions. Mehayif is a special term specific to the administrative and judicial organization of the Ottoman Empire. The inspection of *kadis*, *muderrises* and other administrators who abuse their duties is called mehayif inspection. The government officials sent for this purpose were called mehayif inspectors. Mehayif inspectors are defined as members of the *ilmiye* class and generally the judges appointed to this duty, sent by the Imperial Council to detect and inspect the problem after hearing the complaints.

Keywords: History of Turkish-Islamic Law, Judicial Review, Mehayif Inspection, Persecution, Supreme Court.

Giriş

OSMANLI Devleti'nin hukuk ve yönetim anlayışı, şer'î yönü yanında özellikle Fatih Sultan Mehmed Han (1444-1446, 1451-1481) döneminden itibaren sultana mahsus bir kanun yapma alanının müstakil biçimde genişleme sergilediği örf dinamiği üstünde yükselmiş özgün bir yapıya sahiptir.¹ Asırlar boyunca devlet, şer'î ve örfî kuralların bir arada uygulanabildiği hukuki bir insicamla idare edilmiştir.

Devlet teşkilatının ve hukuk sisteminin ana aktörleri ve uygulayıcıları bizzat padişah tarafından atanmıştır. Bu çerçevede bilhassa bahse konu vasıflarıyla Osmanlı hukuk sistemi, Türk-İslam devlet yapısının hukuki sahada tebarüz eden izdüşümü olarak görülebilir. Osmanlı Devleti, yönetmiş olduğu geniş coğrafyada adaleti tesis etmeye, huzur ve asayişî temin etmeye çalışırken, devlet yapısının sağlıklı biçimde işleyebilmesi için kendi bünyesinde denetim mekanizmalarına da sahip dinamik bir yargı nizamı inşa etmeye yönelmiştir. Yapının düzgün işleyebilmesi için mahkemelerle bunların verdikleri kararların denetlenmesine özellikle dikkat edilmiştir. Bu sistem, kuruluşundan itibaren devletin teşkilatlanarak büyümesi, toprakların genişlemesi ile yerel veya küresel gelişmelere bağlı olarak sürekli değişim göstermiştir. Mehayif teftişleri, Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar gerek yargının gerekse idarecilerin denetlenmesinde büyük öneme sahip olmuştur.

I. Osmanlı Yargı Sisteminin Genel Karakteristiği

Sultan I. Murad (1362-1389) Balkanlarda fetihlerde bulunan Uç Beyi Gazi Evrenos'a 1386'da yazdığı mektubunda, yeni alınan memleketlerde devletin yönetim felsefesinin adalet olduğunu izah eden teferruatlı bir mektup yazmıştır. Padişah mektubunda, "Cümle a'mâlin efdali ve ser-çeşmesi adldir. Anı ide gör ki, Peygamberimiz Sallallâhu Te'âlâ Hazretleri adlin her bir günü bin yıllık ibâdetden efdaldir diyü buyurmuşdur"

¹ Halil İnalcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2005), s. 39; Feridun M. Emecen, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi 1300-1600*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), s. 177.

şeklindeki ifadeleriyle devletin bu konudaki hassasiyetini vurgulamıştır.² Mektuptan asırlar sonra Osmanlı'nın bu topraklardaki egemenliğinin bitmesine sayılı günlerin kaldığı Balkan Savaşı esnasında (8 Ekim 1912- 29 Eylül 1913) 6. Kolordu'ya bağlı 17. Fırka Kumandanı Mirliva (Tuğgeneral) Mustafa Paşa'nın kendisine bağlı birliğe 22 Ekim 1912'de şu emri verdiği görülmektedir:

“Bu ordu şimdiye kadar ancak adâlet sâyesinde muzaffer olmuştur. Osmanlıların tarihinde müsbet olan en büyük meziyetlerinin birisi de herkese hatta hasımlarına karşı icâbât-ı muâdeletten aslâ inhirâf göstermemeleridir. Adâlet sâyesinde bu memâlik fetholunmuş, adâlet sâyesinde bu din şimdiye kadar pâyidâr olmuştur. Düşmanlarımıza karşı da adâleti dîn-i mübînimiz emretmiyor mu? Her zamankinden ziyâde bugün kânûn-ı adâletten ayrılmamaya cehd etmeliyiz.”³

Devletin adaleti tesisinde hukuk sistemi ve yargı teşkilatı büyük öneme sahiptir. Osmanlı yargı sisteminde öncelikle belirli bir hiyerarşik düzen içinde farklı görev ve yetkileri bulunan aktörler ile kurulların varlığı dikkat çeker. Bu yapının tepesinde devletin başı olup askerî, mülkî, dinî salahiyetlerle yasama, yargı ve yürütme kuvvetlerini elinde bulunduran hükümdar yer almaktadır.⁴ Devletin ilk hükümdarlarından olan Orhan Gazi (1324-1362) ve II. Murad (1421-1444, 1446-1451) gibi padişahların bazı zamanlarda bir hâkim gibi bizzat halkın şikâyetlerini dinleyerek yargılamada buldukları bilinmektedir. Sonraki dönemlerde de benzer uygulamalar görülmektedir. Örneğin Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520) kimi günler çok geç saatlere kadar şikâyet dinleyip davalara baktığı kaydedilmektedir.⁵ Bununla beraber genişleyen Osmanlı ülkesinin kendine mahsus şartları ve yargı sistematığının bir gereği olarak hükümdarlar, yargılamaya dair faaliyetlerini bazı kurul ve kişiler eliyle gerçekleştirmişlerdir.⁶

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminden itibaren çok uzun yıllar boyunca padişahтан sonra en önemli karar alma organı olarak Divan-ı Hümayun'u görmekteyiz. Hem idari hem kazaî (yargılama) görevleri bulunan Divan-ı Hümayun, II. Murad döneminde kurumsallaşmaya başlamış, II. Mehmed (1444-1446, 1451-1481) döneminde ise ilan edilen Kanunname (Fatih Kanunnamesi) ile bir anlamda kurumsal statüsü düzenlenmiştir.⁷ Divan-ı Hümayun'un dışında veziriazam riyasetinde toplanan İkinci Divanı, Cuma Divanı, Çarşamba Divanı gibi kurullar da hukuki uyuşmazlıkların çözümünde etkin görev yapmışlardır.

² Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, (BOA) Hatt-ı Hümayun, (HAT), 1655/1.

³ Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi (ATASE) II0.9.1.7/751.1.7.

⁴ Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI İnci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları Kanunlar (I)*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2001), XLIII.

⁵ Halil İnalçık, “Adâletnâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. I, İstanbul 1998, s. 346; Halil İnalçık, “Adâletnâmeler”, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 2 (3-4), (1965), s. 50-51.

⁶ Mehmed Âkif Aydın, *Türk Hukuku Tarihi*, (İstanbul: Beta Basım, 2013), s. 136; Halil Cin ve Gül Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, (Konya: Sayram Yayınları, 2013), s. 132.

⁷ Gül Akyılmaz, “Selçuklu Adliye Teşkilatı ve Osmanlı Hukuk Sistemi Üzerinde Etkisi”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Prof. Dr. Halil Cin'e Selçuk Üniversitesinde 10. Hizmet Yılı Armağanı, (Ocak 1995), s. 33-34.

Veziriazamdan (sadrazam) sonra Osmanlı yargı sisteminde en etkili profilin kazaskerler olduğu görülmektedir. İlk kadı tayininin Osman Gazi (1302-1324) zamanında yapıldığı⁸ hatta bu sultanın ilk atadığı memurların kadı ve subaşı olduğu, bilahare I. Murad (1362-1389) döneminde eski İslam devletlerinde görülen kâdiy-yü'l-kudât (başkadı) benzeri bir müessese olarak kazaskerliğin kurulduğu bilinmektedir.⁹ Divan-ı Hümayun'un bir üyesi olarak idari yapıda rolü bulunan kazaskerlerin, bilhassa ceza ve özel hukuk uyuşmazlıklarına dair askerî sınıfa¹⁰ mensup kimselerin davalarına baktığı görülmektedir. Kazaskerler, yargı erkinin başat unsurunu olarak öne çıkarken kadıların tayin, terfi, teftiş, yetki ve görevleri ile bir idari ve yargısal birim olan kazaların belirlenmesi yahut bunların birleştirilip ayrılması gibi işleri yerine getirmişlerdir. Kazaskerlere bağlı olarak çalışan teferruatlı bir bürokratik ağına olduğu söylenebilir. Yargı faaliyetlerinde tezkireci (kazaskerlik makamının idarecisi), ruznâmçeci (tayin ve cihet işlerine bakan kalemin başı), matlabcı (kadıların isimlerinin kaydedildiği matlab adı verilen defterleri takip eden kişi), tatbikçi (büyük kadıların birer mührünü saklayarak gelen evrakta yer alan bu mühürlerin sıhhatini tetkik eden kişi), mektupçu (kazaskerin yazışmalarını ve haberleşmelerini koordine eden kişi) ve kethüda (kazaskerin genel ve özel işleri ile para konularını idare eden kişi) isimli görevliler söz konusu bu yapı içerisinde kazaskerlere hizmet vermişlerdir. Kazaskerlerin bunların dışında muhızır gibi çeşitli isim ve sayılarda çalışanları da bulunmaktaydı.¹¹

Fatih Sultan Mehmed Han, İstanbul'u fethettikten sonra İstanbul kadısı ve İstanbul müftüsünü makam ve görev olarak tefrik etmiş; İstanbul müftülüğü de zamanla şeyhülislamlık makamına dönüşmüştür.¹² Divan-ı Hümayun'un üyesi değilse de bilhassa verdikleri fetvalarla devletin hukuk sisteminde kritik rolü olan şeyhülislamın doğrudan yargılama yetkisi bulunmadığını, ancak süreç içinde etkisinin artışına paralel olarak bilhassa kazaskerler karşısında ilmiye sınıfının başı hâline geldiğini ve bürokratik bir kurumsal kimlik edindiğini söyleyebiliriz.¹³

Osmanlı adalet sisteminin uygulanmasında kadılık müessesesi ön plandadır. Zira ülkenin herhangi bir yerinde yaşayan tebaanın hak arayışında müracaat edeceği ilk merci burasıdır. Bu bakımdan adaletin tesisi, mazlumun hakkını zulmeden almak ve hukuki anlaşmazlıkların giderilmesi hususunda en yaygın, erişimi en kolay merci olan “kadılık” kurumu, Osmanlı yargı sisteminin de omurgasını

⁸ Hasan Aksoy, “Dursun Fakih”, *DİA*, C. X, İstanbul 1994, s. 7.

⁹ Mehmet İpşirli, “Anadolu Kadıaskeri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat”, *İslâm Tetkikleri Dergisi*, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984), s. 205.

¹⁰ Bu sınıf, reyadan farklı olarak elinde hükümdar beratı bulunan, yargılama ve vergi bakımından hususi statüyü hâiz askerler, ulema, devlet görevlileri ve bunların ailelerinden oluşmaktadır.

¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), s. 158-159; Mustafa Şentop, *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2005), s. 85-86 ve 103,

¹² Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, I, (İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995), s. 257; Ekrem Buğra Ekinci, *Ateş İstidâsı İslam-Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü*, (İstanbul: Filiz Kitabevi, 2001), s. 83; Şentop, *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*, s. 14; İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, (İstanbul: Kronik, 2020), s. 25.

¹³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, s. 182-184; Emecen, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi 1300-1600*, s. 176.

oluşturmuştur. Esasen idari görevler de ifa eden kadı, hem şer'î hem örfî hukuku aynı çatı altında tatbik ederek hukukta ahenk, düzen ve bütünlüğü ortaya koymuştur.¹⁴

Yargı yetkisini doğrudan hükümdardan devralan kadıların -verdikleri hizmetin önemiyle doğru orantılı biçimde- atamasında ve azillerinde yetki sadece hükümdarıdır. Beylerbeyi ve vali gibi yüksek düzeyli makam sahiplerinin dahi bu konuda bir salahiyeti bulunmamaktadır.¹⁵ Hükümdar ve kadı arasındaki münasebet *Mecelle*'de şöyle ifade edilmiştir:

“Hâkim, insanlar arasında vukû bulan dava ve muhâsamayı ahkâm-ı meşrûasına tevfiķan (uygun biçimde) halletmek ve neticelendirmek için taraf-ı sultânîden (hükümdar tarafından) icrâ-yı muhâkemeye ve hükme vekil olan kişidir.”¹⁶

Medrese mezuniyetleri ile icazet aldıktan sonra (müderresliği tercih etmeyip) kazaskerlik divanına mülazemet edenler arasından seçilen kadı, eğitim ve kariyeri ile bu vasfı kazanmış kişidir.¹⁷ Hükümdar adına hareket etmek ve bizzat hükümdar tarafından atanmakla beraber kaza kadılıklarının tayinine dair teferruat, kazaskerler tarafından icra edilmiştir.¹⁸

Osmanlı hukuk sisteminde kadı olabilmek için birtakım şartları taşımak, niteliklere sahip olmak aranmıştır. Kadılık için Müslüman, erkek, hür, ehliyet sahibi (akil ve baliğ olmak) olmak, âmâ, sağır, dilsiz olmamak gibi temel şartlar öngörülmüştür. Bu kişilerde zekâ, anlayış seviyesi, dürüstlük, güvenilirlik, hukuki bilgi anlamında yeterlilik vasıfları ahlaki vakar, edep, yalandan beri olmak beklenmiş; bilhassa mahkemede alışveriş yapması, hediye kabul etmesi, dava taraflarının ziyafet ve davetlerine katılması, taraflara hâl ve hareketleriyle eşit davranmaması ise yasaklanmıştır.¹⁹

Kadıların işlerini aksatmadan sorunsuz bir şekilde yapabilmeleri için kendilerine yardımcı olacak görevliler tahsis edilmiştir.²⁰ İdari ve yargısal görevlerinde kadı tarafından yargılama yetkisi verilmiş kişiler olan nâipler, miras paylaşımını

¹⁴ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, (1), (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2006), s. 87.

¹⁵ Halil İnalçık, “The Rûznâme Registers of the Kadıasker of Rumeli as Preserved in the İstanbul Müftülük Archives”, *Turcica*, (XX), (Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1988), s. 254-255; Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, s. 24-25, 33; Hasan Tahsin Fendoğlu, *İslam ve Osmanlı Anayasa Hukukunda Yargı Bağımsızlığı*, (İstanbul: Beyan Yayınları), 1996 s. 249; Fahrettin Atar, “Kadı”, *DİA*, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 68.

¹⁶ *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, Madde 1785; Ali Haydar Efendi, *Dürerül'-hükâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*, 4, (İstanbul: Hukuk Matbaası, 1330), s. 657.

¹⁷ Hasan Tahsin Fendoğlu, “Osmanlı'da Kadılık Kurumu ve Mahkemelerin Bağımsızlığı”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, VI, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), s. 457; Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, s. 90.

¹⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, s. 91, 94, 98.

¹⁹ Ömer N. Bilmen, *Hukukî İslamiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kâmusu*, (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1968), s. 219-220; Abdülaziz Bayındır, *İslam Muhakeme Hukuku: Osmanlı Devri Uygulaması*, (İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı Yay., 1986), s. 84)

²⁰ Bu kişiler için ayrıntılı olarak bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I-III. (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1983).

yapan kassâmlar, davalıları mahkemeye çağırın muhızrlar, zanlıların kadı huzuruna çıkarın güvenlik görevinden sorumlu subaşılardan ve kâtipler bunlardan bazılarıdır. Öte yandan dava sürecini gözlemleyen, zaman zaman uzmanlık ve bilgilerinden istifade edilen, ancak karar verme mekanizmasının bir parçası olmaması nedeniyle günümüz jüri anlayışından farklılık arz eden, denetim, tarafsızlık ve alenilik gibi hususlarda anlam derinliğine sahip *şühûdü'l-hâlin* de kadının hüküm verme sürecinde bir yardımcı organı olduğunu söyleyebiliriz.²¹

Klasik Dönem Osmanlı yargı sisteminde kadılardan baktıkları davalara, hukuki uyuşmazlıklara dair kayıtları tutmaları istenmiştir. Şer'iyeye sicilleri veya kadı sicilleri şeklinde isimlendirilen bahse konu bu kayıtlar, hukuki değerinin yanında Osmanlı Devleti'nin ekonomik, sosyal, kültürel yapısı gibi konularda ayrıntılı verilerin yer aldığı zengin ve temel bir kaynak olarak günümüze kadar gelmiştir.

Osmanlı yargı sisteminde disiplin hukukuna müteallik konular ise buraların en üst düzey yöneticilerine bırakılmıştır. Deniz kuvvetlerinin başında bulunan kaptan paşaya, ordu içindeki davaların görülmesi hususunda yeniçeri ağasına, kale muhafazasından mesul görevli olan dizdara, esnaf teşkilatlarının meselelerine bakmak üzere muhtesiplere, bazı mali konular için defterdara, timar ve arazi uyuşmazlıklarına dair beylerbeyi ve sancakbeyi divanlarına belirli sınırlar çerçevesinde yargılama yetkisi verildiği görülmektedir. Öte yandan gayrimüslim tebaanın miras, evlilik gibi *ahval-i şahsiyye* niteliğinde değerlendirilen davalarına cemaat makamlarının; ülke sınırları içinde bulunan yabancıların davalarına ise konsoloslukların bakmasına izin verilmiştir.²²

II. İslam ve Osmanlı Hukuk Sisteminde Yargının Denetimi

Osmanlı hukuk sisteminin İslam hukuku ve örfün etrafında şekillendiğini ifade etmiştik. Her ne kadar klasik İslam hukuku eserlerinde istinaf ve temyiz gibi hususlara kurumsal olarak temas etmediği söylenebilirse de yargı kararlarının denetimi ve hâkimlere yönelik şikâyetlerin değerlendirilmesi hususunda adalet prensibinin esas alındığı ve kişilere bu konuda günümüz tabiriyle kanun yollarına başvuru imkânı verildiği gözden ırak tutulmamalıdır. Bu konuda Hz. Peygamber'in (s.a.v.), yetki verdiği kişilerin vermiş olduğu kararları gözden geçirdiği, bunları tasdiklediği yahut iptal ettiği, hatta infaz edilmiş bir karar için tazminat ödenmesi talimatını verdiği dikkat çekmektedir. Hz. Ali'nin (656-661), Ukbe b. Âmir (ö. 678), Amr b. el-Âs (ö. 664), Huzeyfe b. el-Yemân (ö. 656) gibi bazı sahabilerin kararlarını tetkik ettiği bilinmektedir.²³

Öte yandan İslam tarihinde mezalim (mazlum hakkı anlamına gelen mazlimesinin çoğulu) mahkemelerinin varlığı dikkat çekmektedir. Mezalim mahkemeleri, olağan mahkemelerin neticelendirmekte güçlük çektiği ceza ve hukuk davalarına

²¹ Hülya Taş, "Osmanlı Kadı Mahkemesindeki 'Şühûdü'l-Hâl' Nasıl Değerlendirilebilir?", *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* (44), (2008), s. 25.

²² İkinci, *Ateş İstidâsı İslam-Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü*, s. 84-85; Mehmet Akman, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004), s.60.

²³ İbn Mâce, 1992: (Kitâbu'l-Ahkâm 18) 2/785; el-Beyhakî, 2003: (Kitâbu'd-Dava ve'l-Beyyinat 15) 10/450 ve (Kitâbu's-Sulh 6) 6/111; el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 130.

bakan, idareye dair şikâyetleri değerlendiren üst kurul olarak tanımlanabilir. Bilhassa Hz. Ömer'in (634-644) bizzat idarecileri hesaba çekmesi, Hz. Ali'nin baktığı bazı davalar, sonrasında Halife Abdülmelik b. Mervân'ın (685-705) bu hususta belli günlerde oturumlar yaparak Kadı Ebû İdrîs el-Evdî'yi görevlendirmesi; Halife Ömer b. Abdülaziz'in (717-720) şahsen yönettiği davalarda idarecilerin devlet ve halka karşı işledikleri suçları ve hukuksuz biçimde elde ettikleri mal ve menfaatleri yargılaması, bu kurumun teşekkülünde büyük öneme sahiptir. İlerleyen süreçte, Üçüncü Abbasi Halifesi Mehdi-Billah (775-785) döneminde mezalim mahkemesi kurumsal bir kimlik kazanmıştır. Halife Mühtedî-Billâh (869-870) ise mezalim mahkemesine hususi bir bina (Kubbetü'l-Mezâlim) yaptırarak kurumsallaşma yönünde bir adım daha ileri gitmiştir. Halife Muktedir-Billâh'ın (908-932), Vezir Ebu'l-Abbas el-Hasîbî'yi kadı ve fakihlerin yer aldığı bir mahkemede yolsuzluk suçlamasıyla bizzat yargıladığı kayıtlar da mevcuttur.²⁴

Üst düzey yöneticilerin ve yargı mensuplarının devlet aleyhine işledikleri suçların yargılanması ve alt mahkemelerin kararlarının bir anlamda istinaf ve temyizi fonksiyonlarını icra eden tarihi süreçte Divan-ı Adl, Divan-ı Mezalim gibi isimlerle rastladığımız mezalim mahkemelerinin Osmanlı Devleti'nde en bariz biçimde görünümü -bu kurulun başka idari fonksiyonları da olmakla beraber- Divan-ı Hümayun'dur. Divan-ı Hümayun, elbette her hukuki uyuşmazlığın öncelikli ve doğrudan muhatabı olan bir bidayet mahkemesi hüviyetinde değildir. Öncelikle, Osmanlı coğrafyasında hukuki uyuşmazlık ve haksızlık iddiasında bulunan bir kişinin hakkını aramak amacıyla her zaman mahkemeye başvurma imkânı bulunmaktaydı. Bu çerçevede kişi, mahallindeki bir ka müracaat ederek hukuki süreci başlatmaktaydı.

Osmanlı coğrafyasında geniş yetki alanına sahip bu kadılar tarafından verilen yargı kararları, diğer bir yargı kararı ile ortadan kaldırılamamaktaydı. İçtihat, diğer bir içtihadı nakzetmez kuralı, bu durumun doktrinel temelini meydana getirmektedir. Buna göre usulüne riayet edilerek verilmiş bir mahkemenin kararı, *kaziyye-i muhkeme* yani kesin hüküm ifade etmektedir. Diğer bir deyişle hâkimin verdiği hüküm -kendisinin bir zarurete bağlı olarak kararından dönebilmesi mümkünse denihai/kesin karardır ve bundan dolayı bir kadının verdiği hükmün başka bir kadı tarafından -benimsemese dahi- tatbikinin gerektiği prensibinden ötürü kadıların verdiği kararlar, başka kadılar tarafından bozulamamaktaydı.²⁵ Bu hususta, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'de durumu özetleyen şu hükme rastlamaktayız: “*Usûl-i meşrûasına muvâfık yani hükmün sebeb ve şartları mevcut olarak hükm ve i'lam olunan da'vanın tekrar ru'yet ve istimâ'î câiz olmaz.*”²⁶

²⁴ el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006), s. 132; Vecdi Akyüz, *İslâm Hukuku'nda Yüksek Yargı ve Denetim: Divan-ı Mezalim*, (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995), s. 66-67; Celal Yeniçeri, “Mezalim”, *DİA*, C. XXIX, Ankara 2004, s. 515-518.

²⁵ Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî, *el-Câmi'u's-Sagîr*, (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2011), s. 200; Bedrüdîn Muhammed ez-Zerkeşi, *el-Mensûr fi'l-Kavâid*, I, (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), s. 26-29; *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, Madde 16.

²⁶ *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, Madde 1837; Ali Hikmet Berki, *Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye)*, (İstanbul: Hikmet Yayınları, 1982), s. 418.

Hâkimler ve mahkemeler arasında rütbe ve maaş farklılıkları olmakla beraber bir hiyerarşinin bulunmaması, her hâkimin yetkisini doğrudan hükümdardan alıyor olması ise hem mahkemelerin istiklâline (yargı bağımsızlığı) hizmet etmiş, hem de verdikleri kararların denetimini sınırlandırarak hâkimlere apayrı bir özgüven/özerklik kazandırmıştır.²⁷ Bu çerçevede Osmanlı Devleti'nin yargı sisteminde kurumsal olarak bugünkü anlamıyla bir istinaf, karar düzeltme veya temyiz mekanizmasının var olmadığı görülmektedir.²⁸ Ancak bu durum Osmanlı'da yargı kararlarının asla denetlenmeyeceği veya bozulamayacağı anlamına gelmemektedir. Gerek hâkimin şikâyet edilebilmesi gerekse yargı kararının hukuka aykırı olduğunun ileri sürülebilmesi imkânı daima bulunmaktadır. Nitekim kararın hukuk normuna uygun olmaması, delillerin ve yargılama kurallarının usule uygun biçimde işletilmemesine yönelik iddialar, hâkimin tarafsızlık ilkesini ihlal ettiği, rüşvet aldığı gibi mahkeme kararına gölge düşürebilecek ithamlar da bir denetimi zaruri hâle getirmektedir. Buna bağlı olarak Osmanlı Devleti'nde birtakım kanun yollarının işletildiği dikkat çekmektedir. Öte yandan kanun yollarından önce verilen kararın hukuki olmadığı yönündeki bir itirazın kadının bizzat kendisine yapılmasının önünde zaten bir engel bulunmamaktadır. Kadı, dilerse bu itirazı reddedebilir, isterse de incelemeye değer bulabilirdi. İnceleme yapmayı uygun görmüşse kararında direnebilir veya hukuki bir sebebe bağlı olarak hükmünü düzeltebilirdi. Bu yolun kullanılmaması ya da bu yoldan netice alınmaması hâlinde kişinin yapabileceği iş, bahse konu yargı kararını bir başka mercie taşımak veya kadıyı şikâyet etmektir. Başvurulan merci, verilen yargı kararını hukuka uygun bulabilir veya hukuka aykırılık tespitiyle bizzat neticelendirebilir yahut kararın verildiği veya başka bir mahkemeden davanın tekrar görülmesini isteyebilirdi.²⁹

Kadınların yönettiği şer'iyeye mahkemelerinin kararlarının denetlenmesi, kararların gözden geçirilmesi, icap ediyorsa muhakemenin yenilenmesi, hâkim hakkındaki şikâyetlerin değerlendirilmesi, esasen hükümdarın yetkisindedir. Hükümdarın tanıdığı bir hak olarak bireylerin veya toplulukların başta Divan-ı Hümayun olmak üzere veziriazam divanları (ikinci divanı, cuma divanı vs.), hatta beylerbeyi ve sancakbeyi divanları gibi çeşitli yargı mercilerine müracaat edebildiği görülmektedir.³⁰

Osmanlı Devleti'nde yargı kararlarının denetimi, tarihsel süreç içerisinde çağın gerekliliklerine göre değişim ve dönüşüm göstermiştir. Kurumlar ve yöntemler değişse de bu denetimin her dönem var olduğu tarihî bir hakikat olarak karşımıza

²⁷ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, (1), (İstanbul: Cem Yayınevi, 1974), s. 402; Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir)", *Bellekten*, 65 (244), (2001), s. 960.

²⁸ Coşkun Üçok ve Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1976), s. 91; Şentop, *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*, s. 118.

²⁹ Ekinci, "Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir)", s. 961.

³⁰ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, C. 5, Mısır, 1316, s. 461; Ekinci, "Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir)", s. 963-964; Ekinci, *Ateş İstidâsı İslam-Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü*, s. 83.

çıkılmaktadır. Osmanlı yargı kararlarının denetlenmesini geleneksel formda muhtelif divanlar, modernleşme ile ise müstakil kurumlar yerine getirmiştir.

A. Divan-ı Hümayun

Eski Türk devletlerinde benzerlerine rastlanan ve Osmanlı yönetim sisteminde de şahsi olarak padişahı dışarda tuttuğumuzda en güçlü merci, en temel organı Divan-ı Hümayun'dur. Devletin en üst idari mekanizması olan Divan-ı Hümayun³¹ bu güçlü rolünün yanında yargı sistematiğinde de en etkili ve yetkili kuruldur. Veziriazam, Kubbealtı vezirleri, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, Rumeli ve Anadolu defterdarlarının üyesi olduğu Divan-ı Hümayun'a Rumeli beylerbeyi, vezirlik mertebesine erişen yeniçeri ağası ve kaptan-ı derya da iştirak etmektedir. Üye olmayan reisülküttap, nişancı, tezkireciler, çavuşbaşı ve diğer bazı görevliler de toplantılarda hazır bulunmalarından dolayı bu kurulun bir parçasıydılar.³² Divan-ı Hümayun, Fatih Sultan Mehmed döneminde hazırlanan teşkilat kanunnamesi çerçevesinde yeniden tanzim edilmiş, bilhassa vezirlerin görev tanımları aydınlatılmış, veziriazamlık öne çıkarılmıştır.³³ Birtakım maddi külfetleri bir yana Osmanlı Devleti'nde sosyal ve ekonomik statüsü, mesleği, ırkı, dini ne olursa olsun tebaadan her bir ferdin davasını Divan-ı Hümayun'a götürebilme hakkı bulunmaktaydı.³⁴ Buraya taşınan örfi davalara ekseriyetle veziriazam, nişancı ve vezirler bakmış; şer'i konulardaki anlaşmazlıklarla ise kazaskerler ilgilenmiştir. Bunun yanı sıra Divan-ı Hümayun, yargıdaki ilk derece temyiz mahkemesi vasıflarının yanında mehayif müfettişleri aracılığıyla yargı örgütünü denetleyen bir üst kurul hüviyeti orta koymuştur.³⁵ Divan-ı Hümayun'un ilk dönemlerde haftada dört, sonraları iki ve XVIII. yüzyılın ikinci kısmından itibaren neredeyse üç ayda bir toplandığı, bu dönemde Meclis-i Meşveret'in daha aktif hâle geldiği söylenebilir.³⁶

B. Veziriazam Riyasetinde Toplanan Divanlar

Osmanlı idare ve hukuk sisteminde hükümdar ve altında yer alan Divan-ı Hümayun'un çatısı altında veziriazamın yönettiği divanlar büyük öneme sahiptir. Bunlardan, XV. ve XVI. yüzyıllarda kurumsallaştığı gözlenen ikinci divanının XVII. yüzyıldan itibaren oldukça fonksiyonel hâle geldiği belirtilebilir. İkinci divanında, padişaha veya Divan-ı Hümayun'a arzı gerekmeyen (muhtâc-ı arz olmayan) halkın

³¹ Divan-ı Hümayun'un yapısı, üyeleri, çalışma sistemi ve buna bağlı diğer divanlarla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, 4. Baskı, (Ankara: TTK Yayınları 2020).

³² Akyılmaz, "Selçuklu Adliye Teşkilatı ve Osmanlı Hukuk Sistemi Üzerinde Etkisi", s. 33-34; Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı İmparatorluğu Ansiklopedisi*, (İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2012), s. 238.

³³ Emecen, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi 1300-1600*, s. 176.

³⁴ Maurists H. van den Boogert, *Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi 18. Yüzyılda Kadılar, Konsoloslar ve Beratlılar*, çev. Ali Coşkun Tuncer, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014), s. 47.

³⁵ Ahmet Mumcu, "Divân-ı Hümayun", *DİA*, C. IX, İstanbul 1994, s. 430-432; Akyılmaz, "Selçuklu Adliye Teşkilatı ve Osmanlı Hukuk Sistemi Üzerinde Etkisi", s. 39.

³⁶ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, (İstanbul: Eren Yayıncılık ve Kitapçılık, 1993), s. 22.

meselerine şer‘ ve kanun üzere bakılmış, burada yapılan tüm işlemler de büyük bir titizlikle ruûs defterlerine kaydedilmiştir.³⁷

Veziâzam riyasetinde toplanan bir başka divan, huzur murafaası olarak da nitelendirilen cuma divanıdır. Paşa Kapısı'nda toplanan bu divanda özellikle şer‘i davalara bakıldığı ve burada yalnızca kazaskerlerin hazır bulunduğu görülmektedir. 1834 yılında cuma namazından dolayı zaman darlığı yaşanması gerekçesiyle bu divanın faaliyeti perşembe ve pazartesi günlerine alınmıştır.³⁸ Cuma divanında ayrıca kadıların hükümlerine yönelik itiraz ve şikâyetler ele alınarak karara bağlanmıştır.³⁹

Cuma divanı gibi çarşamba divanı da veziriazam riyasetinde toplanan bir başka divandır. Çarşamba günleri öğle vaktiyle faaliyeti sona eren çarşamba divanında davaya bakarken veziriazama İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdar kadılarının eşlik ettiği görülmektedir.⁴⁰ Aynı şekilde burada mahkeme kararlarına yönelik itirazlar ve kadılar hakkında yapılan şikâyetler incelenerek bir nevi istinaf mahkemesi gibi çalışılmıştır. Özetle veziriazam ikinci divanında bazı divan üyelerinin, cuma divanında kazaskerlerin, çarşamba divanında ise kazaskerler dışında ilgili kadıların iştiraki ile yargı denetiminde bulunmuşlardır. Bu istikamette yine bir kanun yolu olarak hizmet veren kazasker divanlarında, Divan-ı Hümayun ve diğer veziriazam divanlarından intikal eden davalara bakılmıştır. Bunun dışında yeniçeri ağasının yönettiği ağa divanında yeniçerilerin yaşadığı hukuki uyuşmazlıklar; kaptan paşa divanında ise tersane ahalisi içinde ortaya çıkan davalar ele alınmıştır. Eyaletlerde beylerbeyinin yönettiği paşa divanları ve sancakbeyi divanları da yine yargılama yapmışlardır.⁴¹

C. Klasik Dönemin Sona Ermesi ve Ortaya Çıkan Yeni Kurumlar

Bahsi geçen kurumlar, yargının denetlenmesinde büyük rol oynamışsa da tarihî süreçte bu misyonlarını yeni kurulan yapılara terk etmişlerdir. Bilhassa ticaret ve diğer alanlarda ortaya çıkan küresel değişimlerin neticesinde II. Mahmud (1808-1839) döneminde Mustafa Reşid Paşa (ö. 1858) tarafından kuruluşu gerçekleştirilen, başlangıçta eski Serasker Koca Hüsrev Paşa (ö. 1855) riyasetinde beş üyeden müteşekkil biçimde tasarlanan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye (24 Mart 1838), Osmanlı Devleti'nin idari ve hukuki yapısında büyük bir dönüm noktası olarak nitelenebilir. Önceleri Gülhane Kasrı'nda çalışmalarını yürüten Meclis-i Vâlâ (bazı kayıtlarda Meclis-i Âlî diye bahsedilmektedir), temelde Tanzimat-ı Hayriyye olarak isimlendirilen ıslahat ve düzenlemelerin dayanacağı mevzuatı hazırlamak misyonuna sahipti. Ayrıca Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbîâlî, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'nin düzenlediği mazbataların son hâli bu meclis tarafından gerçekleştirilmekteydi. Merkezdeki

³⁷ Mehmet İpşirli, “İkinci Divanı”, *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 26-27.

³⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı*, s. 157 ve 215; Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, (Ankara: Phoenix Yayınları Ankara 2007), s. 132.

³⁹ Ekinci, *Ateş İstidâsı İslam-Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü*, s. 123.

⁴⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı*, s. 141 ve 215-216.

⁴¹ Mumcu, “Dîvân-ı Hümayun”, s. 431-432.

suçlar için ilk derece, devlet görevlileri içinse idare mahkemesi ve üst yargı konseptinde planlanan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye, Tanzimat ile birlikte meclislerin kararlarına yönelik temyiz görevi yerine getirmeye başlamıştır. Böylece ülkede temyiz mekanizması belli bir sisteme bağlanmıştır. Bilhassa taşradaki bazı meclisler, kimi suçlara dair ilam ve meclis mazbatalarını ilgili kanunun (1840 Ceza Kanunu, 1. F., 4. Madde; 1851 Ceza Kanunu, 1. F., 3. Madde) zarurî görmesi nedeniyle şer' ve kanun üzere tekrar görüşülmek, gözden geçirilmek üzere Meclis-i Vâlâ'ya göndermekteydiler. Buna göre Meclis-i Vâlâ'nın kararı, Meclis-i Umumi'de görüşülmesinin ardından padişahın tasdikine arz edilir, karar onaylanırsa ceza tatbik edilebilirdi. İş yoğunluğu ve kurumsal çekişmelerin etkisiyle 26 Eylül 1854'te Meclis-i Âlî-i Tanzîmat kurulmuş ve Meclis-i Vâlâ'nın teşri' (yasama) ve vükelâyı muhakeme salahiyetini devralmıştır. Meclis-i Vâlâ, bu süreçte bazı memurların tayin ve azli, veraset, mülk taksimatı, arazi ihtilafı gibi konulara ve inzibatî davalara bakmıştır. Bunun yanında, ender de olsa yasamayla ilgili konularla da ilgilenmiştir. 1858 yılında İntihâb-ı Me'mûrîn ve Tatbîk-i Kavânîn Cemiyeti ile Muhâkeme Cemiyeti isimli iki yeni cemiyetten meydana gelmesi uygulamasına geçilen Meclis-i Vâlâ, kendisi gibi ıslahat misyonuna sahip Meclis-i Âlî-i Tanzîmat ile Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye adı altında 15 Temmuz 1861'de birleştirilmiştir. Mülkiye, Muhâkemât ve Kavânîn ile Nizâmât dairelerinden teşekkül eden yeni meclisin başına Keçecizâde Fuad Paşa (ö. 1869) tayin edilmiştir.⁴² Öte yandan 1861 yılında şer'îyye mahkemeleri kararlarının temyizini gerçekleştirmek üzere şeyhülislamlık uhdesinde tesis edilen Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'îyye, şer'î uyuşmazlıklar bakımından âdetâ cuma divanının yerini almış, şer'î bir üst mahkeme şeklinde kurgulanmıştır.⁴³

Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye, 6 Mart 1868'de Şûrâ-yı Devlet ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye şeklinde taksim edilmiştir. Kanun ve nizamnâme hazırlama vazifesine sahip Şûrâ-yı Devlet, Midhat Paşa (ö. 1884); bir temyiz mahkemesi misyonuyla çalışacak Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye de Ahmed Cevdet Paşa (ö. 1895) riyasetinde çalışmaya başlamıştır. Günümüzde de idari ve adli yargıda tesiri bulunan kurumlardan Şûrâ-yı Devlet Danıştay'ın; Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye ise Yargıtay'ın çekirdeğini/kökenini oluşturmaktadır; her iki kurumumuz da kuruluş tarihi olarak 1868 yılını esas almaktadır. Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye mahkeme kararlarını kaldırabilen ve tekrar yargılama için bir mahkemeye gönderebilen bir kurum olarak yargının denetiminde yeni bir dönemi aralamıştır. Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye, taşra Nizamiye Mahkemelerinin hükümlerini tetkik eden Mahkeme-i Temyiz ile İstanbul'un en büyük Nizamiye Mahkemesi olarak ilk derece ve istinaf incelemesi yapan Mahkeme-i Nizamiye'yi kendi bünyesinde toplamıştır. 1879'da Mehâkim-i Nizamiye

⁴² Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (13-20), yayınlayan: Cavid Baysun, Ankara 1991 s. 153; İbrahim Sivrikaya, "Osmanlı Devleti'nde Hukuk Kaidelerinin Gelişimi ve Tanzimattan Sonraki Uygulanışı", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, I, İstanbul, 1972, s. 144; Ayhan Ceylan, "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'de Yargı", *AÜEHFD*, VIII (7-2), (2004), s. 24, 42, 47; Ali Akyıldız, "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye", *DİA*, C. XVIII, Ankara 2003, s. 250-251; Somel, *Osmanlı İmparatorluğu Ansiklopedisi*, s. 402-403; Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), s. 64-65.

⁴³ Mustafa Avcı, *Türk Hukuk Tarihi*, 11. Baskı, (Ankara: Adalet Yayınevi, 2022), s. 240; Mustafa Ünal, "İslam Hukukunda Temyiz, Ceride-i İlmiyye Kapsamında Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'îyye Örneği", *İslam Tetkikleri Dergisi*, (13/2) (2023), s. 847.

Teşkilat Kanunu ile Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye sadece Mahkeme-i Temyiz olarak varlığını sürdürmüştür. Daha sonrasında ilgili kanunda değişikliğe gidilerek adliye müfettişliği lağvedilmiş, vazifeleri Mahkeme-i Temyiz üyelerine verilerek bunun ifası için de bir istida dairesi planlanmıştır.⁴⁴ Şer‘i mahkemelerin Adliye Nezaretine bağlandığı tarih olan 12 Mart 1917’de ise Mahkeme-i Temyiz Şer‘iyye Dairesi kurulmuştur. Yine aynı amaç doğrultusunda yerel statüde değerlendirebileceğimiz 7 Haziran 1920 tarihli kanun ile Sivas’ta bir muvakkat temyiz heyeti ihdas edilmiştir.⁴⁵

III. Yargının Denetiminde Mehayif Teftişi

Osmanlı yargılama sisteminde hukuki uyumsuzluğun veya hâkime yönelik şikâyetin ele alınması talebi üzerine Divan-ı Hümayun veya ilgili divan, yerinde denetim kararı verebilmekteydi. Yerinde denetim, müfettişler eliyle icra edilirken bu faaliyete vezir, beylerbeyi veya sancakbeyi gibi merkezi ve yerel üst düzey devlet ricalinin refakat ettiği de olurdu. Örneğin, 20 Ağustos 1564 tarihli mühimme kaydında, mehayif teftişi için bir sancakbeyi ve bir çavuşa vazife verildiği belirtilmektedir.⁴⁶ 7 Ocak 1631 tarihli diğer bir mühimme hükmünde ise Vezir Kenan Paşa’nın Hayrabolu’da mehayif teftişi yapmak üzere vazifelendirildiği görülmektedir.⁴⁷ Mühimme defterlerinde farklı tarihlerde yer alan bu hükümler teftiş konusundaki yetkilendirilmenin ne şekilde gerçekleştirildiği hakkında bizlere birinci el kaynaktan önemli veriler sunmaktadır.

A) Mehayif Kavramı ve Mehayif Teftişi/Müfettişliği

Arapça korku anlamındaki “havf” mastarından türetilen mehayif, kelime olarak korku verenler ve korkutanlar anlamına gelmektedir. Aslında mehayif, Osmanlı Devleti idari ve yargı teşkilatına mahsus bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilhassa taşrada sadece kadılar değil müderrisler ve görevini kötüye kullanan diğer yöneticilerin denetlenmesine mehayif teftişi; bu maksatla gönderilen devlet görevlilerine mehayif müfettişi adı verilmiştir.⁴⁸ Ancak mehayif teftişi, bilhassa kadıların yaptıkları adli soruşturmalar olup mehayif müfettişi ise Divan-ı Hümayun tarafından şikâyetlerin dinlenmesinin ardından sorunun tespiti ve denetlenmesi

⁴⁴ Mehmed Âkif Aydın, “Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye”, *DİA*, C. XIX, İstanbul 1994, s. 387-388; Akyıldız, “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye”, s. 251; Somel, *Osmanlı İmparatorluğu Ansiklopedisi*, s. 534; Ayşe Aslı Yücesoy, “Şûrây-ı Devlet (1868-1876)”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, (8/2), 2017, s. 191.

⁴⁵ *Düstur I / 5*, Ankara: Başvekâlet Matbaası, 1937; s. 853-854; Ahmet Yiğit, “Mukarrerat-ı Temyiziyye Mecmualarında (1327/1911-1332/1916) Görülen Arazi Davalarının Tedkiki”, *1. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, 2012, s. 451; Cin-Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 184-186.

⁴⁶ BOA, Bâb-ı Âsafî Dîvân-ı Hümayûn Sicillatı, Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d.) 6/ 34; Muhammed Yazıcı, “Şam Vilâyeti Mehâyif Teftişi (H.956/M.1549)”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 17 (26), (2019), s. 449.

⁴⁷ BOA, A.DVNS.MHM.d, 85/102; Yazıcı, “Şam Vilâyeti Mehâyif Teftişi s. 449.

⁴⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*, s. 130-131; Savaş Yılmaz, “XVI. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminde Mehayif Müfettişleri”, *DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (4). (2021), s. 1528; Şentop, *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*, s. 106.

için gönderilen ilmiye sınıfı mensupları ile genellikle de bu göreve atanan kadılar olaraktanımlanmıştır.⁴⁹

Osmanlı belge terminolojisinde, şikâyetin bireysel gerçekleşmesi için bir makama verilen dilekçeye arz-ı hâl (arzuahâl), bunun toplu hâlde sunulmasına da mahzar adı verilmiştir. Ayrıca bunların yerine kâğıt ve mektup kelimelerinin de kullanıldığı olmuştur. Gerek Müslüman gerekse gayrimüslim tebaanın Divan-ı Hümayun dâhil olmak üzere her iki usulle de istedikleri makamlara şikâyetle bulunabilmişlerdir.⁵⁰

Divan-ı Hümayun'a bireysel veya toplu şekilde şikâyetlerin ulaşmasının ardından sorunun çözümü için bir takım hukuki süreçler başlatılmıştır. Divan-ı Hümayun'da bahsi geçen ve hükümdarın hakkında emri ortaya çıkan her husus mühimme defterlerine kaydedilmiş olup XVII. yüzyıldan itibaren ise şikâyetler, hususi olarak şikâyet-ahkâm defterlerine yazılmıştır.⁵¹ Arşiv kayıtlarımızda bu teftişlerin süreç ve detayları hakkında önemli veriler mevcuttur. Örneğin 19 Haziran 1568 tarihli bir hükümde, Mora sancağındaki bey, kadı, nâip ve ileri gelenlerin halka zulmettiğinin bildirilmesi üzerine teftiş için Narda kadısı görevlendirilmiştir.⁵² Yine 31 Temmuz 1568 tarihli kayıta, Kütahya ve Karahisar-ı Sahib sancaklarındaki üst düzey görevlilerin halka zulmettikleri bilgisinin Divan-ı Hümayun'a iletilmesinden sonra teftiş için Kütahya kadısının görevlendirildiği ifade edilmektedir. Aynı yerde, müfettiş olarak görevlendirilen kadının her tarafı gezerek halkı bizzat dinlemesi, haksızlığa uğrayanların haklarını iade ederek merkezî idarenin bilmesi gereken hususların ise ayrıca İstanbul'a (Divan-ı Hümayun'a) arz edilmesi istenmiştir.⁵³ Farklı bölge ve tarihlerden konuya dair örnekleri mühimme kayıtlarından artırmak mümkündür.⁵⁴

B) Mehayif Teftişinin İcrası

Osmanlı hukuk sisteminde kadıların tayin, azil ve teftişine dair hususlarda mutlak yetkili hükümdardır. Hükümdar, kadıların ve yöneticilerin teftiş konularını Divan-ı Hümayun vasıtasıyla icra etmektedir. Bununla birlikte kadıların bazen bizzat hükümdar tarafından bazen de hafiyeler marifetiyle denetlenip araştırıldığı

⁴⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, s. 130-131; İlber Ortaylı, "Kadı". *DİA*, C. XXIV, Ankara 2001, s. 73; Üçok ve Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 230; Cihan Kılıç, "Osmanlı Devlet Teşkilâtında Yargının İdari Denetimi: Kadıasker Teftiş Örneği", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (2), (2019), s. 336,

⁵⁰ İncalcık, Halil, "Şikâyet Hakkı: 'Arz-ı Hâl ve 'Arz-ı Mahzar'lar", *Osmanlı Araştırmaları*, (7-8), (1988), s. 41.

⁵¹ Taş, "Osmanlı Kadı Mahkemesindeki 'Şühûdü'l-Hâl' Nasıl Değerlendirilebilir?", s. 191.

⁵² BOA, A.DVNS.MHM.d, 7/1584.

⁵³ BOA, A.DVNS.MHM.d, 7/1829.

⁵⁴ Bu hususta, 1 Kasım 1564'te harâmi yatağı olduğu gerekçesiyle hapsedilen Dobniçe kazası Sarıyar karyesinden İsa ve kardeşi Rodoslav adlı zimmîlerin kefilleri alınmadan kadı tarafından serbest bırakılmalarının sebebinin araştırılması hakkında mehâyif teftişine me'mûr Timurhisar kadısına ve Dergâh-ı Muallâ Çavuşlarından Ferruh'a yazılan hüküm (BOA, A.DVNS.MHM.d, 6/321) ile 8 Mayıs 1565'te Bozok'ta Cuma adındaki çeribaşının mehâyif teftişinde halka olan borcunu ödemesine rağmen niçin hapis olunduğunun bildirilmesinin Bozok beyi ile Akdağ kadılarına yazılan karar metni (BOA, A.DVNS.MHM.d, 6/1108) mehâyif teftişine yönelik ülke coğrafyasının değişik yerlerindeki farklı vakalara sadece birkaç örnektir.

olmuştur.⁵⁵ Esasında makam ve unvan dikkate alınmayarak yeri geldiğinde, Divan-ı Hümayun üyeleri dâhil, devlet görevlilerinin tümü bu denetime tâbi tutulmuştur. Bilhassa kadı ve müderrislerin mülazemet (bir nevi staj) ve atama konularında zaman zaman eleştirilere konu olan⁵⁶ kazaskerlerin hükümdar kararıyla teftiş edildikleri görülmektedir.⁵⁷ Bu konuda 1547-1551 tarihleri arasında Anadolu Kazaskerliği yapan Sinan Efendi, aynı tarihlerde Rumeli Kazaskerliği yapan Bostan Efendi ve İstanbul Kadısı Saçlı Emir Efendi'nin Fatih Camii'nde gerçekleşen ve haklı bulunmalarıyla neticelenen teftişleri bu uygulamalara örnek olarak zikredilebilir.⁵⁸

Keza Şam Beylerbeyi Sinan Paşa, 1549 senesinde 16 davadan mehayif teftişine muhatap olmuştur. Sinan Paşa, 50.562 akçe, 4.177 sikke altın, 80 çuval buğday, 30 çuval arpa, beş deve, 1 katır ve üç Acem kuşağı ile iki nâfe miski haksız kazanç olarak edindiği; halka muhtelif biçimlerde eziyet edildiği iddiaları mehayif müfettişi Samsunizade Ahmed Efendi tarafından soruşturulmuştur. Bu teftişte, Sinan Paşa ve subaşları hakkında 1.166 şahsın müracaatı alınmış ve 1.157 davaya bakılmıştır.⁵⁹

Mehayif teftişlerinin, Divan-ı Hümayun'un etkin olduğu dönemde, XVI. yüzyıl sonlarına dek geniş biçimde tatbik edildiği ifade edilmektedir.⁶⁰ Bununla beraber kimi kaynaklarda XVII. yüzyılda mehayif müfettişi, eşkıya müfettişi ve silah müfettişi gibi denetleme yapan görevlilerin varlığı zikredilmektedir.⁶¹ İlerleyen dönemlerde aynı suretteki şikâyetlere konu olan hususlarda ise kadı ve nâiplerin denetiminde bu kez şeyhülislamlık makamının ön plana çıktığı görülmektedir. Özellikle III. Mustafa (1757-1774) ve III. Selim (1789-1807) dönemlerine ait belgeler bu durumu bizlere izah etmektedir.⁶²

Osmanlı Devleti'nde kadıların verdiği kararların hukuka aykırı olduğu (hükme itiraz) iddialarından ziyade kadıların tutumları (şikâyet) mehayif teftişlerine konu olmuştur. Kadıya yönelik kadılığın gerektirdiği şartları yitirdiği, taraf tuttuğu, dava süresini gereğinden fazla artırdığı, rüşvet aldığı, hediye kabul ettiği gibi iddialar mehayif teftişine gerekçe kabul edilmiştir. Kadının bir davaya bakmaktan imtina etmesi, bir başka şikâyet olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶³ Bununla beraber

⁵⁵ Halil İnalçık, *Adâlet Kitabı*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015), s. 150-151

⁵⁶ Gelibolulu Mustafa, *Âlî: Mevâ'idü'n-Nefâis fî-Kavâidil-Mecâlis*, neşreden Mehmet Şeker, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997), s. 314-316; Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, neşreden Yılmaz Kurt, (Ankara: Akçağ Yayınları, 1998), s. 43.

⁵⁷ Kılıç, "Osmanlı Devlet Teşkilâtında Yargının İdari Denetimi: Kadıasker Teftiş Örneği", s. 337.

⁵⁸ Nev'izâde Atâyî: *Hadâiku'l-hakâik fî tekâmiletî's-Şekâik*. (*Nev'izâde Atâyî'nin Şakâ'ik Zeyli*) (1), neşreden Suat Donuk, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), s. 527-531; Mehmet İpşirli, "Anadolu Kadıaskeri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat", *İslâm Tetkikleri Dergisi*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984, s. 205-218.

⁵⁹ BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Defterler, (TSMa.d), 162, sayfa: 1, 3, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 16, 423, 439, 449, 794, 822; Yazıcı, "Şam Vilâyeti Mehâyif Teftişi", s. 454.

⁶⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, s. 130-131.

⁶¹ Çağatay Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, (İstanbul: Manisa Halkevi Yayınları, 1944), s. 103; Mehmet Aykanat, "Ombudsmanlık Kurumunun Osmanlı Kökleri", *Turkish Studies* 14/1 (2019) s. 98.

⁶² Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, 2, (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1994), s. 1104; BOA, Cevdet Adliye. (C. ADL), 84/5072; BOA, C. ADL, 50/ 3035; BOA. Hatt-ı Hümayun (HAT), 179/8038.

⁶³ Ekinci, "Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir)", s. 973.

kararlarda haksızlık olduğu iddiaları da aynı mekanizma tarafından ele alınmıştır. 12 Ağustos 1567'de Şumnu ve Hezargrad (Razgrad) kadılarına hitaben düzenlenen hüküm, Osmanlı idaresinin bu husustaki hassasiyetine işaret etmektedir. Vidin, Niğbolu ve Silistre'de yapılan teftişte daha önceki kadı ve nâiplerin haksız karar verdiklerinin anlaşıldığından şer'î davaların da yeniden görülüp şer' ve kanuna uygun olarak davaların sonuçlandırılması tafsilatlı bir şekilde açıklanmıştır.⁶⁴ Merkezin teftişlerin uzamasından rahatsızlık duyduğu 9 Aralık 1567 tarihli bir hükümde açık bir şekilde izah edilmiştir. Bu konuyla ilgili Bosna ve Kilis sancaklarında mehayif teftişinin hangi aşamada olduğu Saray kadısına sorulmuş, teftiş hakkında daha önce kendisine bir ferman gönderildiği de hatırlatılmıştır. Şimdiye kadar yapılan teftiş düzeyi ve bundan sonra ne kadar kaldığının yazılıp acilen gönderilmesi ilgili kadıya emredilmiştir.⁶⁵

Sultan I. Süleyman'a (Kanuni) (1520-1566) -muhtemelen- 1566 senesinde sunulan bir arzuhâl kadının bir davaya bakmaması şikâyetine dair örneklerden biridir. Bergama'dan yola çıkan ve Yakup adlı şahıs tarafından bıçakla darp edilerek eşyaları gasp edilen bir kadın, yaşadıklarını ve şikâyetini aksettirdiği Bergama kadısından alâka görememiştir. Kadın, dilekçesinde derdini ve uğradığı zulmün cezasız kalmamasını Hükümdar'a şöyle ifade etmiştir: “İmdi devletlü pâdişâhım senün azîz ve sa'âdetlü başun için olsun ve baban rûhı için ve Hazret-i Peygamber [s.a.v.] rûhı için olsun bana zulm ve güç idenleri bunda devlet eşiğine getürüp dergâh-ı muallâda sorgula.” Yine kadının arzuhâlinde Padişah'a, babası I. Selim'in şu hükmünü de hatırlatmıştır:

“Sultânım sâbıkda merhûm ve mağfur baban Sultan Selim [1512-1520], Bergama kasabasına hüküm gönderüp içeriğinde şöyle buyurulmuş ki nizâm-ı âlem ve tedbîr-i memleket için adâlet bu veçhiledür. Bir hâtûn bir kasabadan bir kasabaya bin akçelik esbâbıyla yalnız vara kimesne mâni olmaya ve taarruz etmeyeler.” Böylece kadı tarafından mağdur edildiğini dile getiren bir Osmanlı kadını, adaletin tecellisinde zafiyet gösterilmemesi hususunu devletin en tepesindeki makamdan doğrudan talep edebilmiştir. Arzuhâlden sonra kadına padişah emriyle hakkı iade edilmiştir.⁶⁶

Teftiş görevini komşu yerlerdeki kadılar ya da başkentten gönderilen infisal (bir vazifeden diğerine tayini sırasında ara bekleme süresi) dönemindeki meslek mensupları yerine getirmekteydi.⁶⁷ Zaman zaman komşu yer kadıları dışında beylerbeyleri ile sancak beylerine de görev verilmiştir. Örneğin Canik Sancakbeyi Ali Bey, 30 Haziran 1559 tarihinde Beypazarı, Mihaliçcik ve Sivrihisar kadılıklarında teftiş yapmak üzere bir toprak kadısı ile birlikte görevlendirilmiştir.⁶⁸

Mehayif müfettişlerinin bölgeye gelişi dellal marifetiyle kamuya ilan edilmekteydi.⁶⁹ Bunların görevlerini sağlıklı biçimde ifa edebilmeleri için emniyet tedbir-

⁶⁴ BOA, A.DVNS.MHM.d, 7/ 47.

⁶⁵ BOA, A.DVNS.MHM.d, 7/457.

⁶⁶ BOA, TSMA.e, 872/36-1.

⁶⁷ Stanford J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, 1, çev. Mehmet Harmancı, (İstanbul: e Yayınları, 2008), s. 176.

⁶⁸ BOA, A.DVNSMHM.d, 3/ 65; Yazıcı, “Şam Vilâyeti Mehâyif Teftişi”, s. 449.

⁶⁹ BOA, A.DVNSMHM.d, 7/ 858; Yazıcı, “Şam Vilâyeti Mehâyif Teftişi”, s. 449; Yılmaz, “XVI. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminde Mehayif Müfettişleri”, s. 1529.

lerinin alındığı görülmektedir. Bahse konu tedbirler ise bölgedeki timarlı sipahiler tarafından sağlanmaktaydı. Bu konuda oluşabilecek bir zafiyetin neticesinde mehayif müfettişlerinin timarı alma müeyyidesi yine söz konusuydu.⁷⁰

Mehayif teftişinde gerek duyulması hâlinde hapisteki kişilerin mahkemeye çıkarılabilmesi de mümkün olabiliyordu. Örneğin 17 Ağustos 1565 tarihli hükümde, Malkara kadısının talebi üzerine, İpsala'da hapisteki bir kişinin diğer taraflarla yüzleştirilmesi maksadıyla Malkara'ya getirilmesi istenmiştir.⁷¹

Doğrudan Divan-ı Hümayun tarafından görevlendirilmeleri nedeniyle mehayif müfettişlerinin taşrada herhangi bir yöneticiye karşı sorumlulukları bulunmamaktaydı. Keza bu müfettişler, denetim yaptıkları bölgedeki vali, kadı veya nâiplerinden tamamen bağımsız olarak davalara bakar, elde ettikleri neticeleri de doğrudan Divan-ı Hümayun'a sunarlardı.⁷² Buna rağmen mehayif teftişinden duyulan rahatsızlık, zaman zaman yöneticilerin bu konuda tepkiler vermesine sebep olmuştur. Örneğin 12 Şubat 1568 tarihli bir hüküm içerik olarak bununla ilgilidir. Yanya Sancakbeyi Ahmed Bey, kendisi ve ahaliden haksızca 100 bin akçeden fazla para toplamış olan kethüdasıyla ilgili bir soruşturmadan rahatsızlık duyarak teftişin olacağını halka duyuran dellala kendisinin talimatı olmadan bunu yapamayacağını belirtmiş ve dellalı darp etmek istemiştir. Ayrıca evvelce şikâyetle bulunmuş halka da eziyet etmiştir. Bütün bu safahat Divan-ı Hümayun'a tafsilatlı biçimde intikal ettirilmiştir.⁷³ Mehayif teftişi neticesinde verilen hükmün infazı için Divan-ı Hümayun'un devreye girdiğine dair kayıtlar da mevcuttur. Örneğin teftiş sonunda suçu sabit olduğundan Çorum Kalesi'ne hapsedilen Veled isimindeki sipahinin küreğe konulmak üzere Südde-i Saadet'e (İstanbul) gönderilmesi hakkında Çorum Beyi Mehmed'e bir emir yazılmıştır.⁷⁴

Mehayif müfettişleri ile toprak kadıları yürüttükleri vazifeler itibarıyla benzerlik gösterebilir de muhteviyat olarak farklı görevleri icra eden profillerdir. Toprak kadıları, bilhassa köylü ve çiftçinin mahallindeki idarecilerle buradaki güç odaklarının zorbalıklarına dair şikâyetini eyalet ve sancak kadılıklarına ya da Divan-ı Hümayun'a taşımaları üzerine soruşturma yapmakla görevlendirilen kadılardır. Kimi kaynaklarda ise toprak kadıları, eyalet ve sancaklarda bulunup başkente bağlı olarak denetim yapan seyyar kadılar olarak ifade edilmektedir.⁷⁵ Öte yandan bir davanın yakınlık ve akrabalık gibi gerekçelerle bölgenin kadısı tarafından görülmesinin sakıncalı olduğu hâllerde yine merkezden *müvellâ* adı verilen kadılar da

⁷⁰ BOA, A.DVNSMHHM.d, 6/ 138; Yazıcı, “Şam Vilâyeti Mehâyif Teftişi”, s. 449; Yılmaz, “XVI. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminde Mehâyif Müfettişleri”, s. 1529.

⁷¹ BOA, A.DVNSMHHM.d, 5/ 128; Yazıcı, “Şam Vilâyeti Mehâyif Teftişi”, s. 450.

⁷² Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı*, s. 130; Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyamları*, (Ankara: Barış Kitap Basım Yayın, 1999), s. 91; Akman, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, s. 41-42.

⁷³ BOA, A.DVNS.MHHM.d, 6/540.

⁷⁴ BOA, A.DVNS.MHHM.d, 6/540.

⁷⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı*, s. 128-130; Ekinci, “Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir)”, s. 969.

görevlendirilebilmiştir.⁷⁶ Bu konuda 1 Numaralı İstanbul Ahkâm Defteri'nde yer alan hüküm şu şekildedir:

“Müderrişinden Mevlana Mustafa zide ilmuhu'ya hüküm ki:

Husus-ı mezbura bir müvellâ ta'yin ve icrâ-yı hakk olunmak bâbında emr-i şerîfüm recâ ve sen ki mevlânâ-yı mûmâ-ileyhsin husûs-ı mezbûra müvellâ ta'yin olunman bi'l-fi'l Şeyhülislâm ve Müftî'l-enâm olan Mevlana Seyyid Mustafa edâmallahu Te'âlâ fezâilehu işaret itmeleriyle işaretleri mücebince müvellâ olman için yazılmışdur. Fî evâil-i Receb Sene 1157 (1744)”⁷⁷

Mehayif teftişlerinde elde edilen bulgular teftiş defterlerine tafsilatlı biçimde kaydedilmiştir. Defterin ilk kısmında teftişin amacı, sonrasında ise davacıların davalarının ve teftiş edilen kişi veya kişilerin teferruatlı biçimde verdikleri cevapların/istintaknâmenin yazılı olduğu görülmektedir.⁷⁸ Teftiş sonucunda kadı haklı görülebildiği gibi, kadının azli ve hatta cezalandırılması da istenebilmekteydi.⁷⁹ Mehayif teftişini tamamlayan müfettişler, ilgilinin görevden alınmasını veya istenen cezayı doğrudan tatbik etme salahiyetine sahip değillerdi. Her hâlükârda azil veya cezanın icrası, hükümdar tarafından takdir olunması suretiyle mümkündü.⁸⁰

Yargının denetlenebilmesi, kadıların muhakeme süreçlerini yönetmesi ve verdikleri hükümlerde daha hassas davranmalarını teşvik etmiştir. Bununla beraber yine de Osmanlı hukuk sisteminde kadıların rutin ve sistematik biçimde teftiş edildiği söylenemez.⁸¹

Mehayif teftişinde görev alanların da adaletten sapmaları, herhangi bir usulsüzlüğe karışabilme ihtimali idare tarafından göz önünde bulundurulmuştur. Esas itibarıyla zulmü tespit etmek üzere görevlendirilenlerin zulüm ve eziyetlerine de göz yumulmaması için teftişin de teftiş edilebilmesi usulü benimsenmiştir.⁸² Örneğin Silistre sancağını teftiş eden Süleyman Çavuş'un subaşıya ve ahaliye zulmettiği ihbarı üzerine Divan-ı Hümayun, konunun tetkikini istemiştir.⁸³

Sonuç

Toplumsal huzur ve barışın sağlanmasında en güçlü motivasyon şüphesiz adalettir. İslam hukuku ile örfe dayalı hukuk sisteminin imtizacıyla büyük bir coğrafyayı yüzyıllarca yönetebilmeyi başarmış Osmanlı Devleti'nde adalet, her zaman yüce bir gaye olarak görülmüş, adaletin tezahürüne mâni olabilecek hiçbir hususun bu hukuk ve ahlak anlayışında yeri olmadığı her fırsatta dile getirilmiştir.

⁷⁶ Ekinci, “Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir)”, s. 970.

⁷⁷ BOA, A.DVNS.AHK.İS.d, 1/1037; Ekinci, “Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir)”, s. 970.

⁷⁸ Kılıç, “Osmanlı Devlet Teşkilâtında Yargının İdari Denetimi: Kadıasker Teftiş Örneği”, s. 337.

⁷⁹ Öztuna, Yılmaz, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 8, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1994), s. 70.

⁸⁰ Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuk Adalet ve Mülk*, (İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2017), s. 372.

⁸¹ Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, (Oxford: Oxford University Press, 1973), s. 228; Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, s. 61.

⁸² Yılmaz, “XVI. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminde Mehayif Müfettişleri”, s. 1536.

⁸³ Yazıcı, “Şam Vilâyeti Mehâyif Teftişi”, s. 451.

Osmanlı, bu çerçevede devlet ve hukuk sisteminin güçlü biçimde ayakta durabilmesi için kuruluşundan itibaren birtakım düzenlemelere gitmiş, bu hususta çeşitli mekanizmalar kurmuştur. Bilhassa hukuk sisteminin ana aktörlerinin doğrudan hükümdara bağlanması, onlara sağlanan imkân ve yüksek statü ile tahkim edilen özerklik, yargının işleyişini diğer tesirlerden büyük ölçüde korumuştur.

Klasik Dönem'de her ne kadar düzenli bir temyiz, iade-i muhakeme ve karar düzeltme sisteminin varlığından söz edilemese de yargı kararlarına itiraz edilebilmesi ve aynı mahkemenin kararını gözden geçirmesinin istenmesi her zaman mümkün görülmüştür. Öte yandan herkese verilen Divan-ı Hümayun'a arzuhâl hakkı, adaletin tesisinde ve adalete güvenin artırılmasında büyük rol oynamıştır.

Halkın her türlü zulme karşı kendisini güvende hissedebilmesi için gerektiğinde yöneticilerin ve yargı görevinde bulunanların denetlenebilmesini sağlayan mekanizmaların başında mehayif teftişi gelmektedir. Mehayif teftişinin, hâkim ve mahkemeler üzerinde dolaşan bir kılıç olduğu; yargı bağımsızlığına olumsuz yönde tesir edip buna gölge düşürdüğü de ileri sürülmüştür. Bu itirazların haklılık payı olsa da İslam hukuku ve örf etrafında teşekkül eden hukuk anlayışını tatbik etmeye yönelmiş Osmanlı hukuk sisteminin yargılamada esas hedefinin adaleti tesis etmek olduğundan hareketle yargının bağımsızlığı yanında yanlışın düzeltilmesi veya yargıda meydana çıkabilecek bir usulsüzlüğün denetlenmesi, gerekiyorsa cezalandırılmasının zaruri olduğu inkâr edilemez. Yargı görevini ifa eden kişilerin yetkileri çerçevesinde bağımsızlıklarının korunması güçlü bir hukuk sisteminin temel şartı iken, yargının muhatabı olan bireylerin hakkaniyete uygun muhakeme edilebilmesi de temel bir insan hakkıdır. Bu manada hâkimden şikâyet edebilme yahut yargı kararına yönelik itiraz etmenin bireylerin adalete güveni noktasında büyük değere sahip olduğu görülmektedir. Denetim hususunda tüm idarecilere bir salahiyet tanınmaması; mehayif teftişinin de ayrıca denetime tabi tutulması, bahse konu tenkit karşısında dikkate değer hususlardır.

Mehayif teftişi, adaletin tesisinde oynadığı rolün dışında halkın nabzının tutulmasında yönlendirici bir veri manzumesi meydana getirmiştir. Yöneticilerin toplumun dert ve gündemleriyle ilgili fikir sahibi olmasına hizmet etmiştir. Ayrıca mehayif teftişlerine dair defterler ve diğer kayıtlar, tarihî ve sosyolojik değerlendirmeler için de kıymetli vesikalardır. Osmanlı toplumunun yaşadığı temel sıkıntılarının, meselelerinin tespiti için başvuru alan mehayif teftişi kayıtları günümüz araştırmacıları için de önemli bir bilgi kaynağı durumundadır.

Tanzimat'tan sonra hâkimden şikâyet ve yargı kararına itiraz, ihdas edilen kurumlarla daha sistematik biçimde bir kanun yolu olarak düzenlenmiştir.

EXTENDED SUMMARY

Justice is undoubtedly the strongest motivation and power in ensuring social peace and tranquillity. The Ottoman Empire managed to rule a large geography for centuries with the harmonious combination of Islamic law and customary law system. In the Ottoman Empire, justice was always seen as a supreme goal, and nothing that could prevent the manifestation of justice was tolerated. It has been

stated at every opportunity that issues that may hinder the manifestation of justice have no place in this understanding of law and morality. It is seen that the main actors and practitioners of the state organization and legal system were appointed by the Sultan himself. Therefore, the Ottoman legal system can be seen as the reflection of the Turkish-Islamic state structure in the legal field.

In this context, the Ottoman Empire has made some arrangements and established various mechanisms in this regard since its establishment in order for the state and legal system to continue strongly. As the direct affiliation of the main actors of the legal system to the ruler, the opportunities provided to the justice organization and its members, and the autonomy strengthened by the high status have largely protected the functioning of the judiciary from other influences.

The understanding of law and administration of the Ottoman Empire, in addition to its religious aspect, has a unique structure, built on the dynamics of customs, where a law-making area reserved for the sultan has expanded independently, especially since the reign of Mehmed the Conqueror. For centuries, the state has been governed with a legal consistency in which sharia and customary rules applied together.

Although it cannot be said that there was a regular system of appeal, retrial and decision correction in the classical period, it was always possible to object to judicial decisions and request the same court to review its decision. On the other hand, the right to petition the Imperial Council, which was granted to everyone, played a major role in establishing justice and increased confidence in justice. In classical Islamic law works, it was seen that the principle of justice was taken as a basis in the review of judicial decisions and the evaluation of complaints against judges, and people were given the opportunity to apply for legal remedies in today's terms. The existence of persecution courts (mezalim/plural of oppressed) in Islamic History is remarkable. Mezalim courts can be defined as the supreme board that hears criminal and civil cases that ordinary courts have difficulty in concluding and evaluates complaints about the administration. Some practices during the period of the Prophet and the Rashidun Caliphs are of great importance in the formation of this institution. Some practices carried out during the period of the Prophet Muhammed and the Rashidun Caliphs are of great importance in the formation of this institution.

The most obvious appearance of persecution courts in the Ottoman Empire, which we encountered with names such as Divan-ı Adl and Divan-ı Mezalim, was Divan-ı Humayun (The Imperial Council) in the historical process. In addition to other administrative functions, this board also performed the functions of prosecuting crimes committed by senior executives and members of the judiciary against the state and, in a sense, appealing the decisions of lower courts.

Of course, Divan-ı Humayun was not a court of first instance that was the primary and direct addressee of every legal dispute. In the Ottoman geography, any person who had a legal dispute or alleged injustice always had the opportunity to apply to the court to seek his rights. In this context, the person started the legal process by applying to a local judge.

In the Ottoman Empire, kadıs had wide jurisdiction and judicial decisions made by kadıs could not be annulled by another judicial decision. The doctrinal basis of this situation was the rule that jurisprudence did not contradict other

jurisprudence. However, this did not mean that judicial decisions in the Ottoman Empire could never be audited or overturned. There was always the possibility of both complaining about the judge and claiming that the judicial decision was unlawful. As a matter of fact, allegations that the decision did not comply with the legal norm, that the evidence and trial rules were not handled in accordance with the procedure, that the judge violated the principle of impartiality, that he took bribes, etc., allegations that might cast a shadow on the court decision made an audit necessary. Accordingly, it was not to be overlooked that in the Ottoman Empire, the principle of justice was taken as a basis in the supervision of judicial decisions and the evaluation of complaints against judges, and people were given the opportunity to apply for legal remedies in today's terms.

Mehayif, which aims to ensure justice by examining and evaluating judges and court decisions, appears as a concept specific to the administrative and judicial organization of the Ottoman Empire. Mehayif inspection is one of the primary mechanisms that enable administrators and judicial officials to be inspected when necessary, so that the public can feel safe against all kinds of oppression. Mehayif inspection was used to inspect not only kadis but also members of ilmiya class (ulema/muderrises) and other administrators who abused their duties; Government officials sent for this purpose were called mehayif inspectors. Mehayif inspections were judicial investigations carried out especially by judges, and mehayif inspectors were defined as members of the ilmiye class sent by the Divan-ı Humayun to detect and inspect the problem after the complaints were heard, and generally the judges were appointed to this duty.

It has been claimed that the Mehayif inspection was a sword hovering over judges and courts; It has also been argued that it negatively affected and casted a shadow on the independence of the judiciary. Although these objections have some merit, it is clear that the main goal of the Ottoman legal system, which was oriented towards applying the understanding of law formed around Islamic law and customs, was to establish justice. Based on this, it cannot be denied that, in addition to the independence of the judiciary, it is essential to correct the mistake or supervise any irregularity that may occur in the judiciary and, if necessary, punish it. While protecting the independence of persons performing judicial duties is a fundamental condition of a strong legal system, the ability of individuals who are the subjects of the judiciary to be judged fairly is also a fundamental human right. In this sense, being able to complain about the judge or objecting to the judicial decision is of great value in terms of individuals' trust in justice, and not all administrators are given any authority regarding the supervision in question; On the other hand, it can be mentioned as a response to the criticism on this issue that the inspection of the mehayif should also be subjected to separate inspection.

Apart from the role it played in the establishment of justice, the Mehayif inspection created a guiding body of data in terms of keeping the pulse of the public. These records served managers to have an idea about the problems and agendas of the society. Therefore, records of mehayif inspections are valuable documents for historical and sociological evaluations. In other words, mehayif inspection records are important data sources in determining the main problems and issues experienced by the Ottoman society.

As a result, while the Ottoman Empire was trying to establish justice and ensure peace and security in the wide geography it ruled, it turned to building a

dynamic judicial system with internal control mechanisms in order for the state structure to function properly. Particular attention was paid to the supervision of the courts and their decisions in order for the structure to function properly. Since its establishment, this system has constantly changed depending on the organizational growth of the state, the expansion of territory, and local or global developments. Mehayif inspections were of great importance in the supervision of both the judiciary and administrators until the last period of the Ottoman Empire. After the Edict of Tanzimat, complaints against judges and objections to judicial decisions were regulated as a more systematic legal remedy with the institutions established; Legal regulations and institutionalization continued during the period of the Republic of Türkiye and have survived until today.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

a-Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-1 Âsafî Dîvân-ı Hümâyûn Sicillâtı Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d.):

3/65, 6/34, 6/321,6/540, 6/1108,7/47,7/457, 7/858, 7/1584, 7/1829, 14/9, 69/531,73/1228, 85/102.

Bâb-1 Âsafî Dîvân-ı Hümâyûn Sicillâtı İstanbul Ahkâm defterleri, (A.DVNS.AHK.İS.d): 1/1037

Cevdet Adliye (C.ADL), 5072, 3035

Hatt-ı Hümâyûn (HAT.), 1655/1, 179/8038

Topkapı Sarayı Müze Arşivi, Evrak (TSMA.e): 872/36-1.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Defterler, (TSMA.d), 162.

b- Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi (ATASE)

Balkan Harbi (110.9.1.7) / 751.1.7.

Kanunlar

Düstur I/5. (1937), Başvekâlet Matbaası, Ankara 1937.

Kitap ve Makaleler

Ali Haydar Efendi: *Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*, İstanbul: Hukuk Matbaası, 1330.

Ahmed Cevdet Paşa: *Tezâkir (13-20)*, yayınlayan: Cavid Baysun, Ankara 1991.

Ahmed Cevdet Paşa: *Tarih-i Cevdet*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1994.

Akdağ, Mustafa: *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1-2)*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1974.

Akdağ, Mustafa: *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyancıları*, Ankara: Barış Kitap Basım Yayın, 1999.

Akgündüz, Ahmet: *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri (1)*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2006.

Akman, Mehmet: *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004.

Aksoy, Hasan: "Dursun Fakih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. X, İstanbul 1994, s. 7-8.

Akyıldız, Ali: *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, İstanbul: Eren Yayıncılık ve Kitapçılık, 1993.

- Akyıldız, Ali: “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye”, *DİA*, C. XVIII, Ankara 2003, s. 250-251.
- Akyıldız, Ali: *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Akyılmaz, Gül: “Selçuklu Adliye Teşkilatı ve Osmanlı Hukuk Sistemi Üzerinde Etkisi”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Prof. Dr. Halil Cin'e Selçuk Üniversitesinde 10. Hizmet Yılı Armağanı, (Ocak 1995), s. 23-41.
- Akyüz, Vecdi: *İslâm Hukuku'nda Yüksek Yargı ve Denetim: Divan-ı Mezalim*, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995.
- Atar, Fahrettin: “Kadı”, *DİA*, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 66-69.
- Avcı, Mustafa: *Türk Hukuk Tarihi*, 11. Baskı, Ankara: Adalet Yayınevi, 2022.
- Aydın, Mehmed Âkif: *Türk Hukuku Tarihi*, İstanbul: Beta Basım, 2013.
- Aydın, Mehmed Âkif: “Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye”, *DİA*, C. XIX, İstanbul 1994, s. 387-388.
- Aykanat, Mehmet: “Ombudsmanlık Kurumunun Osmanlı Kökleri”, *Turkish Studies* 14/1 (2019) s. 91-110.
- Barkan, Ömer Lütfi: *XV ve XVI ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları Kanunlar (I)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2001.
- Bayındır, Abdülaziz: *İslam Muhakeme Hukuku: Osmanlı Devri Uygulaması*, İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı Yay., 1986.
- Berki, Ali Hikmet: *Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye)*, İstanbul: Hikmet Yayınları, 1982.
- el-Beyhakî: *es-Sünen el-Kübrâ*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Bilmen, Ömer N.: *Hukukî İslamiyye ve İstilahatı Fikhiyye Kâmusu*, İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1968.
- Ceylan, Ayhan: “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'de Yargı”, *AÜEHFD*, VIII (7-2), (2004), s. 23-48.
- Cin, Halil ve Gül Akyılmaz: *Türk Hukuk Tarihi*, Konya: Sayram Yayınları, 2013,
- Ekinci, Ekrem Buğra: “Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir)”, *Bellekten*, 65 (244) (2001), s. 959-1006.
- Ekinci, Ekrem Buğra: *Ateş İstidâsı İslam-Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü*, İstanbul: Filiz Kitabevi, 2001.
- Ekinci, Ekrem Buğra: *Osmanlı Hukuk Adalet ve Mülk*, İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2017.
- Emecen, Feridun M.: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi 1300-1600*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Ergin, Osman Nuri: *Mecelle-i Umûr-ı Belediye I*, İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995.
- Fendoğlu, Hasan Tahsin: *İslam ve Osmanlı Anayasa Hukukunda Yargı Bağımsızlığı*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- Fendoğlu, Hasan Tahsin: “Osmanlı'da Kadılık Kurumu ve Mahkemelerin Bağımsızlığı”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, VI, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 453-469.
- Gelibolulu Mustafa Âlî: *Mevâ'idü'n-Nefâis fî-Kavâidi'l-Mecâlis*, neşreden Mehmet Şeker, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.
- Heyd, Uriel: *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford: Oxford University Press, 1973.
- İbnü'l-Hümâm: *Fethu'l-kadîr*, Mısır, 1316.
- İbn Mâce: *Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- İnalcık, Halil: “Adaletnâmeler”, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 2 (3-4). 49-142.(1965).
- İnalcık, Halil: *The Rûznâmce Registers of the Kadıasker of Rumeli as Preserved in the İstanbul Müftülük Archives*, *Turcica*, (XX), Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1988.

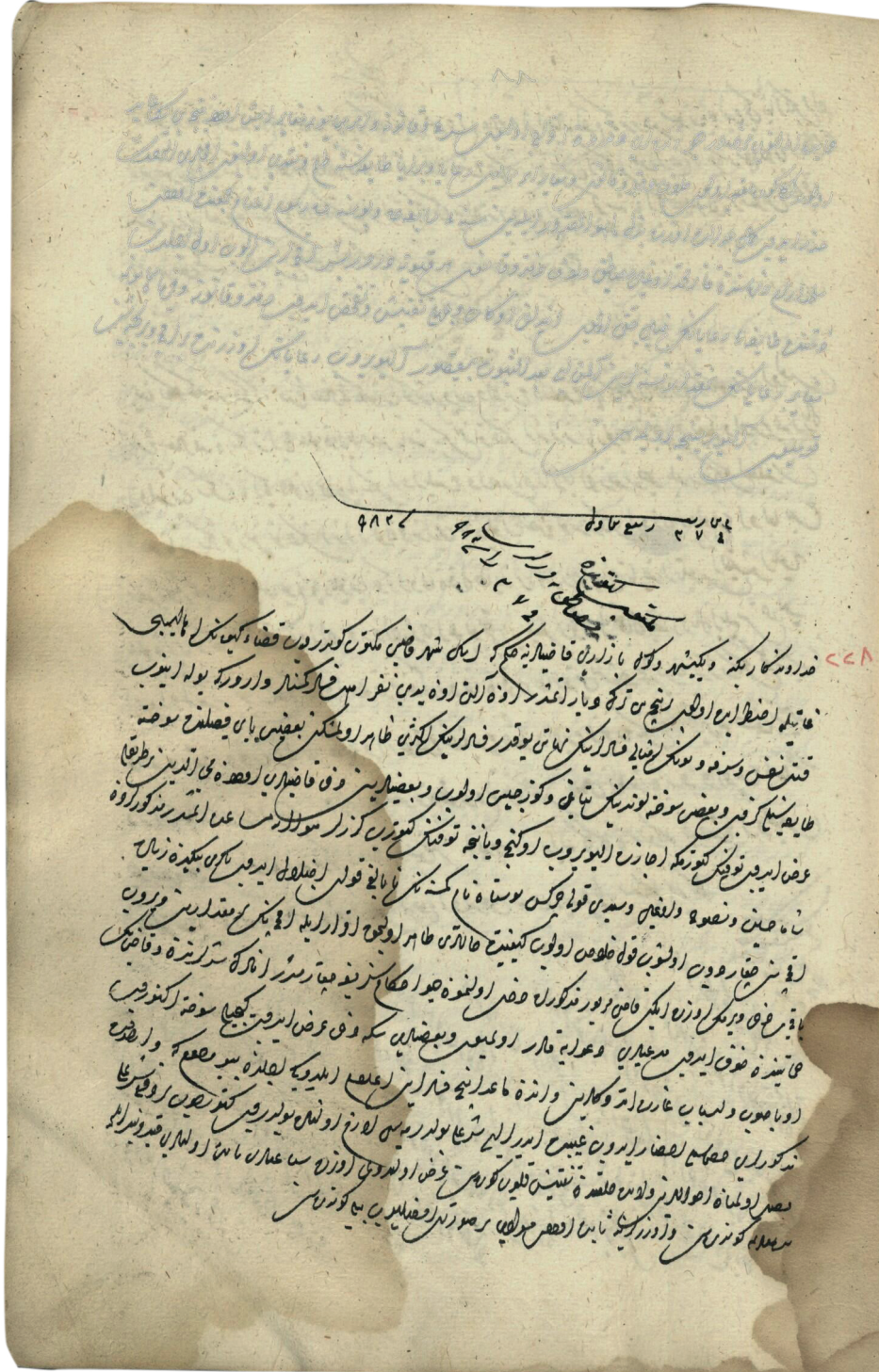
- İnalcık, Halil: “Şikâyet Hakkı: ‘Arz-ı Hâl ve ‘Arz-ı Mahzar’lar”, *Osmanlı Araştırmaları* (7-8), (1988), s. 33-54.
- İnalcık, Halil: “Adâletnâme”. *DİA*, C. I, İstanbul 1998, s. 346-347.
- İnalcık, Halil: *Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2005.
- İnalcık, Halil: *Adâlet Kitabı*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015.
- İpşirli, Mehmet: “İkinci Divanı”, *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 26-27.
- İpşirli, Mehmet: “Anadolu Kadıaskeri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat”, *İslâm Tetkikleri Dergisi*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984, s. 205-218.
- Kılıç, Cihan: “Osmanlı Devlet Teşkilâtında Yargının İdari Denetimi: Kadıasker Teftiş Örneği”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2), (2019), s. 333-365.
- Koçi Bey: *Koçi Bey Risalesi*, neşreden Yılmaz Kurt, Ankara: Akçağ Yayınları, 1998.
- el-Mâverdî: *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006.
- Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî: *el-Câmi'u's-Sagîr*, Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2011.
- Mumcu, Ahmet: *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*, Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1976.
- Mumcu, Ahmet: “Dîvân-ı Hümayun”, *DİA*, C. IX, İstanbul 1994, s. 430-432.
- Mumcu, Ahmet: *Divan-ı Hümayun*, Ankara: Phoenix Yayınları, Ankara 2007.
- Nev'îzâde Atâyî: *Hadâikü'l-hakâik fî tekmileti's-Şekâik*. (*Nev'îzâde Atâyî'nin Şakâ'ik Zeyli*) (1), neşreden Suat Donuk, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Ortaylı, İlber: “Kadı”. *DİA*, C. XXIV, Ankara 2001, s. 69-73.
- Ortaylı, İlber: *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, İstanbul: Kronik, 2020.
- Öztuna, Yılmaz: *Büyük Osmanlı Tarihi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1994.
- Pakalın, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü (I-III)*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1983.
- Shaw, Stanford J.: *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: e Yayınları, 2008.
- Sivrikaya, İbrahim: “Osmanlı Devleti'nde Hukuk Kaidelerinin Gelişimi ve Tanzimattan Sonraki Uygulanışı”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, I, İstanbul, 1972.
- Somel, Selçuk Akşin: *Osmanlı İmparatorluğu Ansiklopedisi*, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2012.
- Şentop, Mustafa: *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2005.
- Taş, Hülya: “Osmanlı'da ‘Şikâyet Hakkı’nın Kullanımı Üzerine Düşünceler”, *Memleket Siyaset Yönetim*, 2(3) (2007), 186-204.
- Taş, Hülya: “Osmanlı Kadı Mahkemesi'ndeki ‘Şühûdü'l-Hâl’ Nasıl Değerlendirilebilir?”, *Bilgi: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* (44), (2008), s. 25-44.
- Uluçay, Çağatay: *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul: Manisa Halkevi Yayınları, 1944.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020.
- Üçok, Coşkun ve Ahmet Mumcu: *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1976.
- Ünal, Mustafa: “İslam Hukukunda Temyiz, Ceride-i İlmiyye Kapsamında Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyeye Örneği”, *İslam Tetkikleri Dergisi*, (13/2) (2023), s. 837-861.

- Van den Boogert, Maurists H: *Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi 18. Yüzyılda Kadılar, Konsololar ve Beratlılar*, Çeviri Ali Coşkun Tuncer. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014.
- Yazıcı, Muhammed: “Şam Vilâyeti Mehâyif Teftişi (H.956/M.1549)”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığı*, 17 (26), (2019) s. 447-472.
- Yeniçeri, Celal: “Mezalim”, *DİA*, C. XXIX, Ankara 2004, s. 515-518.
- Yılmaz, Savaş: “XVI. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminde Mehayif Müfettişleri”, *DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (4). (2021), s. 1521-1541.
- Yiğit, Ahmet: “Mukarrerat-ı Temyiziyye Mecmualarında (1327/1911-1332/1916) Görülen Arazi Davalarının Tedkiki”, 1. *Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, 2012.
- Yücesoy, Ayşe Aslı: “Şûrây-ı Devlet (1868-1876)”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, (8/2) 2017, s. 187-215.
- ez-Zerkeşî, Bedrüddin Muhammed: *el-Mensûr fi'l-Kavâid*, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.

EKLER

Ek – 1: Hüdâvendigâr Beyi, Yenişehir ve Gölpazarı Kadılarının Teftiş İçin Görevlendirildiklerine Dair 17 Temmuz 1574 Tarihli Hüküm

BOA, A.DVNS.MHM. d, 26-228

[Yev]mü'l-Erbi'â Fî 27 Rebi'ulevvel sene 982

Mektûb getiren Mustafa'ya verildi.

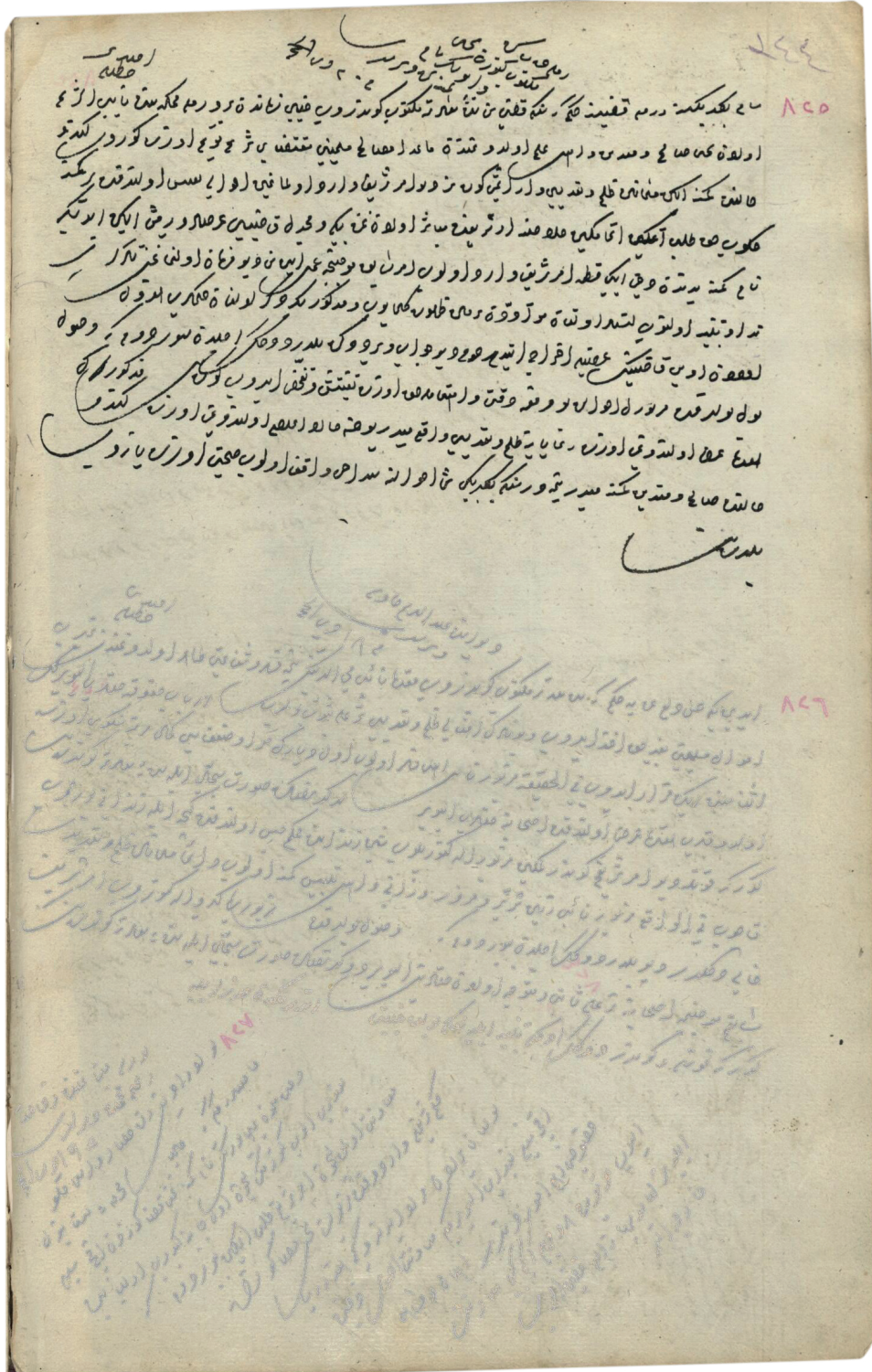
Fî 27 Ra. Sene 982

Hüdâvendigâr beyine ve Yenişehir ve Gölpaazarı kadılarına hüküm ki,

Eskişehir kadısı mektûb gönderip kazâ-i Geyve'nin ahâlîsi gâyetle ıztırâbda olup ve nicesin terk-i diyâr etmiştir. On altı on yedi nefer ehl-i fesâd kimesneler varır ki yola inip katl-i nefis ve serika ve bunun emsâli fesâdlarının nihâyeti yoktur, fesâdlarının ekseri zâhir olmuşiken bazısı pâ-yı fazîletde (?) sûhte taifesiyle gezip ve ba'zı sûhte levendinin yatağı ve gözcüsü olup ve bazılarını dahi kadıları olan Muhyiddin bir tarîkile arz edip tüfenk getirmeğe icâzet alıverip önünce ve yanınca tüfenk getirip gezerler minvallerine müsâ'ade etmiştir. Mezkûrlardan Şah Hüseyin ve Nasuh ve oğlu ve Seydi Kulu, Çerkes Bostan nâm kimesnenin nâ-bâliğ kulu idlâl edip yirmi binden ziyâde akçesini çıkardıp alıp kul hâlas olup keyfiyet-i hâlleri zâhir olıcak ikrârlarıyla akçenin bir mikdârını verip bâkîsini dahi vermek üzere iken kadı-i mezbûr mezkûrlara dahl olunmasın deyu ahkâm-ı şerîfe çıkarmışdır. Ânların şerlerinden ve kadının himâyetinden havf edip müdde'ileri da'vâya kâdir olmayıp ve bazıları sikke dahi arz edip geceyle sûhte eğlenirüp (?), ev basıp ve esbâb gâret etdiklerini ve ândan mâ'adâ nice fesâdların i'lâm eylediği ecilden buyurdum ki vardıkda mezkûrları husamâsıyla ihzâr edip gaybet ederler ise şer'le buldurması lâzım olanlara buldurup getirdip bir def'a şer'le fasl olmayan ahvâllerini vilâyet halkından teftîş kılıp göresin arz olunduğu üzere şenâ'atleri sâbit olanları kayd u bend ile südde-i sa'âdetime gönderesin ve üzerlerine sâbit olan mevâddı bir sûretin imzalayıp bile gönderesin.

Ek - 2: Şam Beylerbeyi ve Remle Kadısı'nın Teftişle Görevlendirilmesine Dair 9 Mart 1576 Tarihli Hüküm

*Remle'de sâkin mektûb getiren Yahya ve
Ebubekir nâm kimesnelere verildi.
Fî 20 Zilhicce.
Efendi hattıyla*

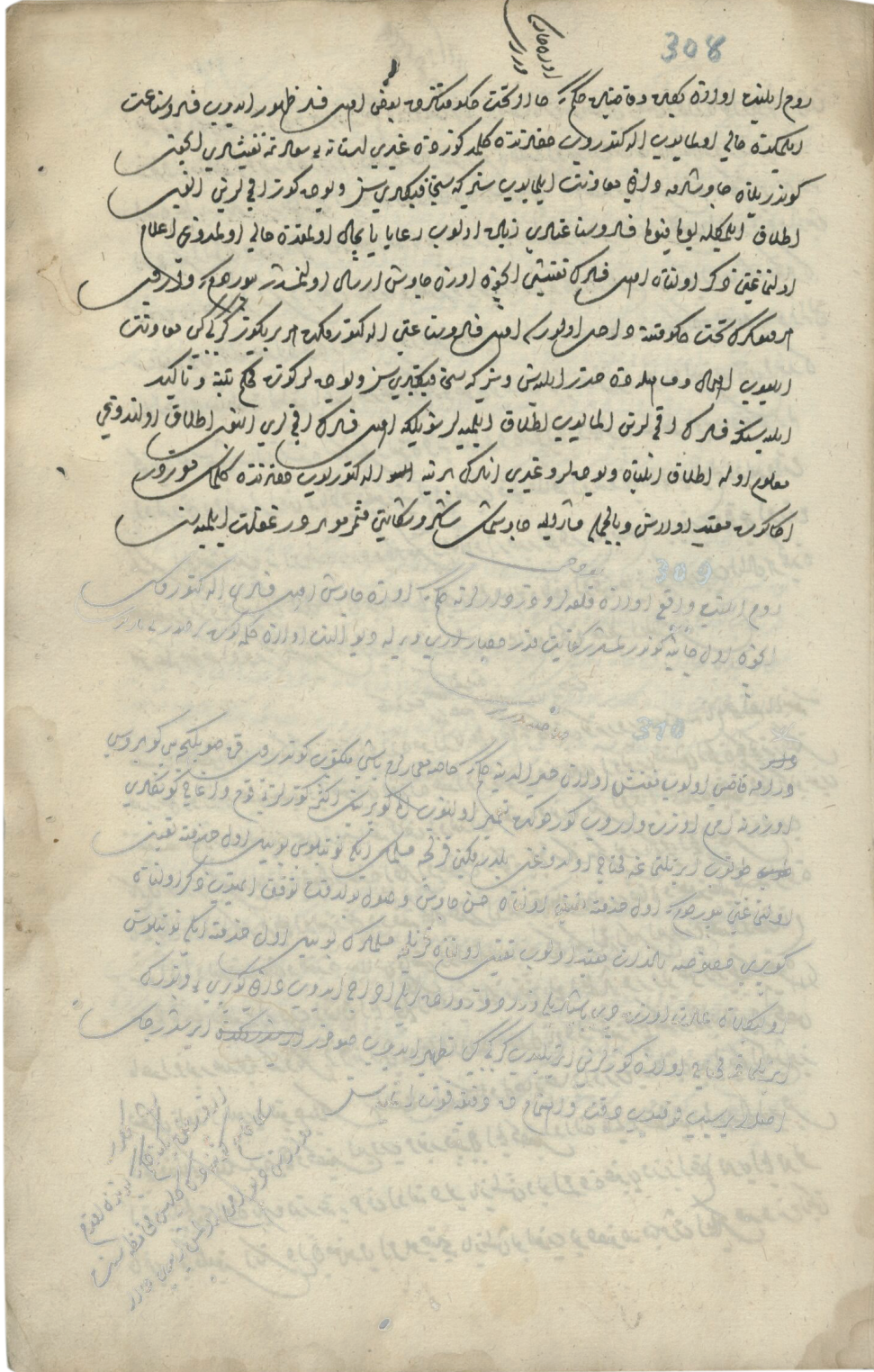
Şam beylerbeyisine ve Remle kadısına hüküm ki,

Sen ki kadısın sütte-i sa'âdetime mektûb gönderip hayli zamandan beri Remle Mahkemesi'nde nâibü'ş-şer' olan Yahya Salih mütedeyyin ve ehl-i ilim olduğundan mâ'adâ mesâlih-i müslimîni muktezâ-yı şer'-i kavîm üzere görüp kendi hâlinde kimesne iken "müslimânlara zulm ü te'addîsi var imiş göresiz" deyu emr-i şerîf vârid olmağın ahvâli teftîş olundukda bir kimesne gelip hak taleb etmemegiñ hulâsa-i emr-i şerîfde mübâşir olan Gazze beyi ve Mecdel kadısı arzlar vermiş iken Ebubekir nâm kimesne yedinden dahi iki kıt'a emr-i şerîf vârid olup emr-i sâbık mûcebince amel edesiz deyu ferman olunmağın tekrâr nidâ ve tenbîh olunup isnâd olunan mevâddan bir mâdde zuhûra gelmeyip ve mezkûr Bekir zikr olunan hükümleri ma'zûl olan emrin kadısının arzıyla ihrâc etdirdim deyu cevâb verdiğın bildirdiğın ecilden buyurdum ki vusûl buldukda mezbûrun ahvâlin bu def'a dikkat ve ihtimâmla hak üzere teftîş ve tefahhus edip göresin mezkûrun mukaddemâ arz olduğun üzere re'âyâyâ zulm ü te'addîsi vâki' midir yohsa hâlâ i'lâm olduğun üzere kendi hâlinde sâlih ve mütedeyyin kimesne midir, nicedir, sen ki beylerbeyisin ahvâline sen dahi vâkîf olup sıhhati üzere yazıp bildiresin.

8 Zilhicce sene 983.

Ek - 3: Uzun Çavuş'a Teftiş Görevi Verildiğine Dair
10 Kasım 1573 Tarihli Hüküm

Uzun avuş'a verildi.

Rumili'nde olan beylere ve kadıllara hüküm ki,

Hâlâ taht-ı hükümetinizde ba'zı ehl-i fesâd zuhûr edip fesâd ve şenâ'at eylemekden hâlî olmayıp elegetirip haklarından gelmediğinizden gayrı Âsitâne-i sa'âdetim[den] teftîşleri için gönderilen çavuşlarıma dahi mu'âvenet eylemeyip siz ki sancakbeylerisiz voyvodanız akçelerin alıp ıtlâk eylemekle yevmen fe-yevmen fesâd ve şenâ'atleri ziyâde olup re'âyâ pâymâl olmakdan hâlî olmadığı i'lâm olunmağın zıkr olunan ehl-i fesâdın teftîşi için Uzun Çavuş irsâl olunmuştur. Buyurdum ki varıp her kanginizin taht-ı hükûmetine dâhil olursa ehl-i fesâd ve şenâ'ati elegetirmekte her biriniz gereği gibi mu'âvenet eyleyip ihmâl ve müsâheleden hazer eyleyesiz ve siz ki sancakbeylerisiz voyvodalarınıza muhkem tenbîh ve te'kîd eyleyesin ki [ehl-i] fesâdın akçelerini almayıp ıtlâk eylemeyeler şöyle ki ehl-i fesâdın akçeleri alınıp ıtlâk olunduğu ma'lûm ola ıtlâk eyleyen voyvodalar ve gayrı ânların yerine elegetirilip haklarından gelmek mukarrerdir, âna göre mukayyed olasin ve bi'l-cümle müşârun-ileyh çavuşumun şükr u şikâyeti müsmir [ve] mües-sirdir, gaflet eylemeyesin.

15 Recebü'l-mürecceb sene 981.

Ek - 4: Müvellâ Tayini (10-19 Ağustos 1744)

1037

1104

مدبرین معینا معظمتی زبیر علی بیگ
 حافظ محمد زبیر علی بیگ و غیره
 واصلت و بلغ صوب و اهل منزه
 اوقاضه اولوں لکند وقتاً
 معتبر معقاً شہ مجازیم و
 و توری و طریقی طور معام
 ایاریمہ لیا قدرق لقا حیدر
 اوقت و بنا لیا حلو لیا
 و عہدہ و حق صلحت لری
 و بریلوب و عیون حیدر
 لیا مستأجرینہ و حق
 صلحت لری بنا لیا
 و بعد لکند لری
 خیرینہ برحق لکند
 حضور فرود حق
 و صلح لسان حق

BOA, A.DVNS.AHK. İS. d, 1/1037

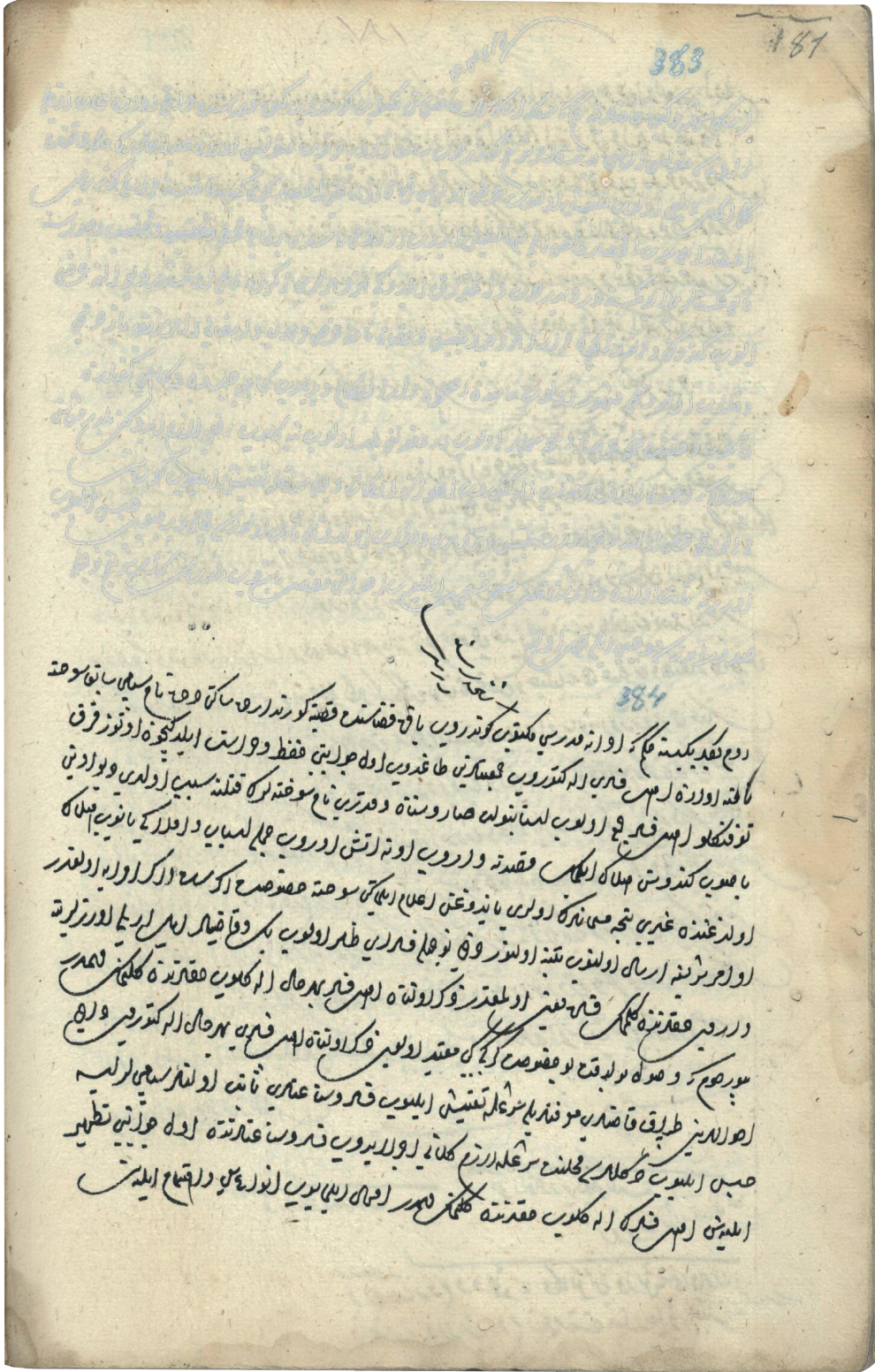
Müderrişinden Mevlânâ Mustafa -zîde ilmuhû-ya hüküm ki,

Hâfız Mehmed -zîde ilmuhû- südde-i sa'âdetime arzuhâl edip şeyhü'l-İslâm nezâretinde olan evkâfdan mahrûse-i İstanbul'da Topkapısı dâhilinde vâki' mûmâ-ileyhin mütevellîsi olduğu Vezîr-i a'zam-ı sâbık müteveffâ Ahmed Paşa'nın bine eylediği câmi'-i şerîf ve medresesi evkâfından olup Üsküdar kazâsı muzâfâtından Karamürsel'de sâhil-i bahırda vâki' vâkîf-ı müşârun-ileyhin vakfiyye-i ma'mûlün-bihâsında mukayyed müsakkafâtından mehâzîn ve dekâkîn ve arsa-i vakfın bir tarafı sâhil-i bahr ve bir tarafı el-Hâc Mustafa mescidi duvarı ve tarafeyni tarîk-i âmm ile mahdûd mümtâz ve mu'ayyen evkâfından olup bundan akdem vakf-ı mezbûr müsakkafâtına icâreteyn ile mutasarrıf olanlar hîleye sülûk ve arsa-i vakf üzerine binâ ihdâs etmek üzere ( ) nâm sipâhîden tezkire alıp ve binâ etmek murâd eylediklerinde bundan akdem mezbûrlar Âsitâne'ye ihzâr ve Üsküdar kadısı huzûrunda murâfa'a ve arza-i vakfa müdâhaleleri hilâf-ı şer' olmağla men' u def' ve taraf-ı şer'den vakıf tarafına hüküm birle hüccet-i şer'iyye verilip ve mücebince müte'addid evâmîr-i aliyye verilip bir dürlü dahl olunmak îcâb etmez iken mürûr-ı eyyâm ile müste'cirîn-i vakıf ve kasaba sâkinlerinden bazıları şirrete sâlik ve sipâhî-i merkûmun tezkiresi ile arsa-i vakfa hilâf-ı şer' binâ ihdâs eyledikleri şüyu' ve taraf-ı vakfa ihbâr ve Karamürsel Nâibi Osman -zîde ilmuhû- kasaba-i mezbûre sâkinlerinden ba'de'l-istifsâr fi'l-hakîkat hüccet-i mezkûre hâvî olduğu üzere arsa-i mezkûre üzerine binâ olunan mehâzîn ve dekâkîni ahâlî-i kasabanın haber verdiklerin i'lâm eylediğin bildirip husûs-ı mezbûra bir müvellâ ta'yîn ve icrâ-yı hak olunmak bâbında emr-i şerîfim ricâ ve sen ki mevlânâ-yı mûmâ-ileyhsin husûs-ı mezbûra müvellâ ta'yîn olunman bi'l-fi'l şeyhü'l-İslâm ve müftî'l-enâm olan Mevlânâ Seyyid Mustafa -edâmallâhu te'âlâ fezâilehû- işâret etmeleriyle işâretleri mücebince müvellâ olman için yazılmışdır.

Fî evâilî B. Sene 1157.

Ek – 5: Toprak Kadısı Tayini (10 Kasım 1573)

BOA, A.DVNS. MHM. d, 23/384

Kethüdâsına verildi.

Rum beylerbeyisine hüküm ki,

Adana müderrisi mektûb gönderip Bafra kazâsında kasaba-i Güründar'da [Güründür'de] sâkin Dede nâm sipâhî sâbık sûhte-yâfte olan ehl-i fesâdı elegetirip cem'iyetlerini dağıdıp ol cevânibi hıfz u hirâset eylediğiçün otuz kırk tüfenklü ehl-i fesâd cem' olup İstanbul'da Sarı Sinan ve Kadri nâm sûhtelerin katline sebep oldu deyu evini basıp kendisini helâk eylemek kasdına varıp ota âteş urup cümle esbâb ve emlâki yanıp helâk olduğundan gayrı nice müslimânların evleri yandığını i'lâm eylemeniz sûhte husûsunda eğer size ve eğer ümerâyâ ol kadar evâmir-i şer'ife irsâl olunup tenbîh olunur dahi ne vechile fesâdları zâhir olup bey ve kadılar il eriyle üzerlerine varıp haklarından gelmemek fesâda mu'în olmaktır zikr olunan ehl-i fesâd beher hâl elegendip haklarından gelinmek mühimdir. Buyurdum ki vusûl buldukda bu husûsda gereği gibi mukayyed olup zikr olunan ehl-i fesâdı beher hâl elegetirip dahi ahvâllerini toprak kadıları ma'rifetleriyle şer'le teftîş eyleyip fesâd ve şenâ'atleri sâbit olanlar sipâhîler ise habs eyleyip değillerse mahallinde şer'le lâzım geleni icrâ edip fesâd ve şenâ'atden ol cevânibi tathîr eylesin ehl-i fesâdın elegendip haklarından gelinmek mühimdir. İhmâl eylemeyip envâ'-ı sa'y ü ihtimâm eylesin.

25 Recebü'l-mürecceb sene 981.

[Yev]mü'l-Hamîs Fî 22 Za. Sene 1004

Şeyhi Çavuş'a verilmiştir.

Fî 24 Za. Sene [100]4

Erzurum muhâfazasında olan Mustafa Paşa'ya ve Erzurum kadısına hüküm ki,
Emîru'l-ümerâi'l-kirâm hâlâ Gori beylerbeyisi olan Davud -dâme ikbâluhû-
südde-i sa'âdetime kazâyâ defterini gönderip Gori kulları mûmâ-ileyhe gelip
sâbıkâ Gori beylerbeyisi olan emîru'l-ümerâi'l-kirâm Mustafa -dâme ikbâluhû-
bunların işlemiş olan nice mevâciblerini alıp lâkin bunlara vermeyip henüz ken-
dide kalmışdır deyu aliverilmek bâbında hüküm-i şerîfim ricâ eylediklerini bildir-
meğın buyurdum ki ( ) vardıkda mûmâ-ileyhden suâl ve tefahhus eyleyip göresiz
fi'l-vâki' tâife-i mezbûrenin müstahık olup alınıp henüz tevzî' olunmamış ulûfeleri
mûmâ-ileyhde kalmış ise herkese müstahık olduğu ulûfelerini mûmâ-ileyhden
aliverip husûs-ı mezbûr için tekrar şekvâ etdirmeyesin.